

صبر و صبر

تالیف

میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمد

۷۷۰-۸۱۶ھ

مکتبہ انبیا
کراچی - پاکستان

ف
ع
س

صفا میر

تالیف

میر سید شریف ابوالحسن بن علی بن محمد رحمہ اللہ

۷۷۰ - ۸۱۶ ھ

طبعة جدیدة صحیفة مارونہ

صفا

میرزا شریف ابوالحسن علی بن محمد

اسم الكتاب

تأليف

96

عدد الصفحات

45/= روپية

السعر

۱۴۳۲ھ / ۲۰۱۱ء

الطبعة الأولى

مکتبہ البشری

اسم الناشر

جمعية شوهري محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

+92-21-34541739, +92-21-37740738 :

الهاتف

+92-21-34023113 :

الفاكس

www.maktaba-tul-bushra.com.pk : الموقع على الإنترنت

www.ibnabbasaisha.edu.pk

al-bushra@cyber.net.pk : البريد الإلكتروني

+92-321-2196170 : مكتبة البشري، كراتشي. باكستان

يطلب من

+92-321-4399313 : مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور.

+92-42-7124656, 7223210 : المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاهور.

+92-51-5773341, 5557926 : بك ليند، سني پلازه كالج روڈ، راولپنڈی.

+92-91-2567539 : دار الإخلاص، نزد قصه خوانی بازار، پشاور.

+92-333-7825484 : مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹہ.

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۹	حروف موثرہ در فعل		مقدمہ
۱۹	حروف ناصبہ و جازمہ	۵	اقسام کلمہ
۲۰	بحث امر	۶	تعریف تشریف و اقسام اسم
۲۰	قاعدہ بنائے امر	۷	اقسام فعل
۲۱	اقسام فعل	۷	حروف اصلی و زوالد
۲۱	لازم و متعدی	۸	اقسام اسم و فعل باعتبار حروف اصلیہ
۲۲	فعل ماضی مجہول	۱۰	صیغہ ثلثی مجرد
۲۲	قاعدہ بنائے فعل ماضی مجہول	۱۱	ابواب ثلثی مزید فیہ
۲۳	فعل مستقبل مجہول	۱۲	ابواب رباعی مجرد و مزید فیہ
۲۳	قاعدہ بنائے فعل مستقبل مجہول	۱۳	مصدر و غیر مصدر
۲۴	امر حاضر مجہول		تصاریف افعال
۲۴	امر بانون تاکید ثقیلہ	۱۴	نصر و ضرب
۲۵	اسم فاعل	۱۵	فعل مستقبل
۲۵	اوزان اسم فاعل	۱۵	قاعدہ بنائے فعل مستقبل
۲۶	اسم مبالغہ و اسم مفعول	۱۶	علامات فعل
۲۶	اوزان مبالغہ و مفعول	۱۶	علامات تشنیہ و جمع

موضوع	صفحه	موضوع	صفحه
هفت اقسام			
مثال	۲۷	باب مفاعله	۶۰
اجوف	۳۰	خاصیات مفاعله	۶۰
ناقص	۳۴	باب افعال	۶۱
لغیف	۴۰	خاصیات افعال	۶۱
لغیف و مهموز	۴۲	باب استفعال	۶۴
مهموز	۴۳	خاصیات استفعال	۶۴
مضاعف	۴۴	باب تفعّل	۶۶
مصدر میسی و اسم ظرف	۴۵	خاصیات تفعّل	۶۶
اوزان اینها	۴۵	باب تفاعل	۶۷
فوائد متفرقه			
در حروف حلقی	۴۶	خاصیات تفاعل	۶۷
باب افعال	۴۷	فوائد متفرقه در تفعّل	۶۸
خاصیات افعال	۴۷	در باب افعال	۶۹
تبصره ضروری	۵۲	تصاریف افعال از رباعی	۷۰
باب تفعیل	۵۹	خاتمه در فوائد متفرقه	۷۲
خاصیات تفعیل	۵۹	تکمله در خاصیت افعال و افعیال	۷۴
		صرف میر منظوم	۸۳

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

بدال - أیدک اللہ تعالیٰ فی الدارین - کہ کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست : اسم و فعل و حرف . اسم چوں : رَجُلٌ وَعِلْمٌ . و فعل چوں : ضَرَبَ وَدَحْرَجَ . و حرف چوں : مِن و اِلی .

زداں یک مرد سنگ غلطی آں یک مرد

بِسْمِ اللّٰهِ : افتتاح کرد مصنف ﷺ کتاب را بہ بسملہ؛ للحدیث النبوی: "کل أمر ذي بال لم يبدأ بسم الله فهو أحذم" و اكتفاء نمود بر ہمیں بسملہ و تحمید نگفت با آنکہ حدیث صحیح ست: "کل أمر ذي بال لم يبدأ بحمد الله فهو أحذم أقطع أو أبت" از انکہ بحسب ظاہر عمل ہر یکے ازین ہر دو مزاحم می شدن دیگرے را چہ تقدیم بسملہ مستدعی بود تاخیر حمدلہ او بالعکس، و اصل آنت کہ اگر دو حدیث متعارض المعنی واقع شود مہما ممکن حمل بر محمل صحیح باید کرد، لہذا مصنف ﷺ یکے را بر بدایت فی الکتاب، و دیگرے را فی التلظظ حمل کردہ، بسملہ را در کتابت مقدم ساخت، و تحمید را قبل از شروع مقصود بلسان خود گفت؛ عملاً بالجیشین، و قرینہ بر تحمید لسانی مصنف ﷺ تداول و تعاور و عدم قطع و پتر این رسالہ است کما لا یخفی، و توجیہات دیگر ہم در دفع تعارض ست خوف اطباء رخصت ذکر آں نمی دہد.

و بدل کہ این توجیہ باعتبار اکثر نسخ صحیح است، فلما بر بعض نسخہ کہ بسملہ و حمدلہ دارد حاجت توجیہ نخواہد بود، مگر صرف برائے رفع تعارض حدیثین و آں مندرج ست. إنا الحمل الأول على الحقيقي، والثاني على الإضائي أو العرفي أو كليهما على العرفي، فافهم. (مولوی انور علی) أیدک اللہ: قوت دہد ترا خداے برتر در دین و دنیا.

کلمات: کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست، دریں قسم اشارت ست بسوے موضوع علم صرف کہ دانستن آں بر شارع این علم ضرور ست، و آں کلمات موضوع لغت عرب ست کہ بحث کردہ می شود دریں فن از عوارض ذاتیہ آں مثل: اعلال و تضعیف و امالہ و نسبت و غیرہ. اما تعریف آں پس بیان کرد بقول خود: "گردانیدن یک لفظ "آہ، و غرض ازال صیانت ذہن مبتدی است از خطائے لفظی در کلام عرب نہ از جہت اعراب و بنا، بلکہ از راہ اصل و بنا، و واضح این علم معاذ بن مسلم الہراء [الہراء بفتح الہاء و تشدید الراء نسبتہ الی بیع الثیاب الہریتہ] ست، و واضح علم نحو ابو الاسود د کلی ست کہ یکے از کبار تابعین ست، در "حیاء الحیوان" و غیرہ روایت ست کہ علی بن ابی طالب ﷺ روزے بسوے ابو الاسود خطاب کردہ فرمود: کہ قواعد زبان ما را تو دین کنی [پس عرض کرد چگونہ تدوین نمایم] پس آنحضرت ﷺ ارشاد کرد: کہ ہر کلام یا اسم ست یا فعل یا حرف، پس بر خاست ابو الاسود از مجلس شریف، و گفت: کہ تدوین و وضع می کنم بر نحویکہ از زبان مبارک ارشاد شدہ، و لذا سعی ذلک العلم بذلک الاسم، یعنی النحو؛ لکنہ علی نحو ما قالہ امیر المؤمنین علی بن ابی طالب ﷺ، پس گویا در تقدیم این تقسیم تین ست بکلام برکت التام آنحضرت ﷺ، و اشارت ست بسوے بودن آن مقدم بالشرف والوضع بر مباحث ما بعد. (مولوی انور علی)

تعریف در لغت: گردانیدن چیزے ست از حالے بحالے، و در اصطلاح علمائے صرف: عبارت ست از گردانیدن یک لفظ بسوئے صیغائے مختلفه، تا حاصل شود ازاں معنیائے متفاوت، و تعریف در اسم اندک باشد چون: رَجُلٌ رَجُلَانِ رِجَالٌ رُجَيْلٌ، و تعریف در فعل بیشتر باشد چون: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبُوا إِلْحَ يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ تا آخر، و تعریف در حرف نباشد زیرا که در حرف تعریف نیست.

بمعنی لغوی

فصل

اسم راسم بناست

تعریف: باید دانست که نزد متاخرین صرف و تعریف هر دو مترادف اند، اما بر قول سیبویه تعریف جزو صرف ست که آل جزو نحو ست. (مولوی محمد عبدالعلی) **حاصل شود:** و بعضی از محققین تعریف صرف چنین کرده که علمی ست که دانسته شود ازاں احوال کلمات از روئے آل تعریف که در اں اعراب و بنا آمد خل نباشد، و بعضی چنان گفته: که در اں از مفردات من حیث صورها و بیاناتها بحث کرده شود، پس مؤید این معنی ست که آنکه گفته اند: که تعریف و معانی و بیان و بدیع تحویل جمیع علوم ادبیه دریں مشترک اند که موضوع آنها کلمه و کلام ست، و فرق در میان آنها جز این نیست که باعتبار حیثیات ست و بس، فافهم.

متفاوت: مثل لفظ ضَرَبٌ که ازاں ضَرَبَ يَضْرِبُ اضْرِبْ وَضَارِبٌ و غیره بناکنی حاصل می شود ازاں معانیهای مختلفه، کما لا ینفخی. **و تعریف در حرف:** دریں جا اعتراض است مشهور، و آل اینکه دریں عبارت مصادرة علی المطلوب که عبارت ست از گردانیدن مدعا عین دلیل، یا جز آل لازم می آید، و این افتح ست، جوابش آنکه این اعتراض فقط از سوء فهم بر ظاهر عبارت وارد می شود، و اما تتمیم نظر پس عبارت مصنف رحمته الله خالی از غبار و کدورت ست، از آنکه در دعوی یعنی در قوله: "تعریف در حرف نباشد"، مراد از تعریف تعریف اصطلاحی ست که معنیش بالا گذشته، و مراد از تعریف در دلیل تعریف لغوی ست، و تعریف اصطلاحی خاص ست از تعریف لغوی، پس حاصل عبارت آنکه تعریف اصطلاحی در حرف یافته نمی شود، ای گردانیدن آل بسوئے صیغائے مختلف تا حاصل شود از و معنیائے جداگانه؛ س از آنکه در حرف تعریف لغوی یعنی گردانیدن یک لفظ از حالے بحالے یافته نمی شود، و هر گاه که عام در آل مقام متقی باشد خاص بطریق اولی متقی خواهد بود.

ثلاثی و رباعی و خماسی، و ہر یکے ازیں بنا ہا برد و وجہ ست: یکے مجرد از زوائد، یعنی ہمہ حروف وے اصلی باشد، و دیگر مزید فیہ کہ در وے حرف زائد باشد. و فعل راد و بناست: ثلاثی و رباعی، و ہر یکے ازیں دو بنا مجرد باشد، و مزید فیہ براں قیاس کہ دانستہ شد در اسم.

فصل

میزان در شناختن حروف اصلی از حروف زائدہ "فاء" و "عین" و "لام" ست، پس ہر حرفیکہ در مقابلہ یکے ازیں حروف ثلاثہ باشد اصلی بود چوں: رَجُلٌ کہ بر وزن فَعْلٌ ست و نَصَرَ کہ بر وزن فَعَلَ است، و ہر حرفیکہ در مقابلہ لہنا نباشد زائدہ بود چوں: ضَارِبٌ و نَاصِرٌ کہ بر وزن فَاعِلٌ ست، و یَنْصُرُ و یَطْلُبُ کہ بو وزن یَفْعَلُ ست، و در بنائے رباعی اسم و فعل "لام" یک بار مکرر شود، و در خماسی اسم دو بار چنانچہ معلوم گردد.

ثلاثی: بدانکہ نسبت ثلاثی و رباعی و غیرہ بسوے ثلاثہ و اربعہ است بتغیر حرکت نہ بسوے ثلاث و رباع، چنانکہ از ظاہر لفظ معلوم می شود، و زیراکہ راست نمی شود قول ایشان: زَيْدٌ ثَلَاثِيٌّ بایں معنی کہ زید صاحب سہ سہ حرف دارد ای از جملہ آنهاست، و لا یخفی ما فیہ من التکلف اگر گوئی: کہ دریں صورت ہم نسبت راست نمی شود؛ زیرا کہ در منسوب و منسوب الیہ تغایر ضرورست، و در زید ثلاثی مثلاً لازم می آید نسبت شیء بسوے نفس خود، گویم: تغایر موجودست، از آنکہ منسوب مجموع حروف مع حروف قنصر، و اگر گوئی: کہ اسم احادی و ثنائی قلیل اند اعتبار را نشاید و دیگر آنکہ مقسم اسم متمکن ست پس ایں ہر دو از مقسم خارج ست؛ زیرا کہ ایں ہر دو مبنی غالبی باشد. و **خماسی:** و سداسی نمی شود؛ زیرا کہ نزد لحوق حروف زوائد کلمہ بسیار ثقیل بر زبان می شود.

یعنی: در بعضی نسخہ بجائے "یعنی" کاف بیان ہم آمدہ. و **فعل را:** فعل خماسی نمی شود؛ زیرا کہ نزد لحوق زوائد و اتصال ضمائر بارزہ بسیار ثقیل بر زبان می شد، و تقسیم حرف نہ کرد بسوے ایں اقسام از آنکہ در حرف تصرف نمی باشد و صرفی بحث نمی کند مگر از کلمہ متصرفہ. **بروزن فاعل:** بنائے کلمہ عبارتست از مجموع حروف و حرکات و سکنات کہ در کلمہ آید. (مولوی انور علی)

لام: و اختیار لام برائے تکرار اشعار بر آنست کہ لام از حروف زوائدست، پس سزاوار تکرار باشد، و نیز در آخر کلمہ واقعست و آخر کلمہ سزاوار تغیرست از اول و ثانی.

فصل

اسم ثلاثی مجرد رادہ صیغہ است: فَلَسٌ فَرَسٌ كَتَفٌ عَضُدٌ حَبْرٌ عَنَبٌ اِبِلٌ فُقُلٌ صُرْدٌ عُنُقٌ وَمَزِيدٌ فِيهِ
وزن پیشہ اسب شانہ بازو دانشمند انگور شتر معروف ست کنجشک گردن

وے بسیار ست: واسم رباعی مجرد رابنچ صیغہ است: جَعْفَرٌ دِرْهَمٌ زَبْرُجٌ بُرْشٌ قَمَطَرٌ.
نام زینت پتھر شیر صندوق

ومزید فیہ وے کمتر ست، واسم خماسی مجرد را چہار صیغہ است: سَفْرٌ جَلٌّ قَدْ عَمِلَ جَحْمَرٌ شٌ
بہ شتر توی بہ وزن

قِرْطَبٌ وَمَزِيدٌ فِيهِ وے بغایت اندک ست، واوزان او پنج ست: غَضْرٌ فَوْطٌ قَبَعَثْرِيٌّ قِرْطَبُوسٌ
چیزے قلیل چلپاسہ شتر توی بلا، دناقدہ بزرگ

حَزْرٌ عَبِيلٌ خَنْدَرِيْسٌ.
شراب کہنہ

بسیار ست: کہ ضبط نتوان کرد مگر قاعدہ کلیہ وضابطہ اش بیان کردہ می شود کہ زائد یا یک حرف ست و آن یاء قبل از "فاء" باشد
چون: مضرب، یا بعد "فاء" چون: ضارب و "یاء" بعد "عین" چون: رحیل، یا بعد "لام" چون: ضربی، یا زائد دو حرف
ست، پس یا فاء کلمہ در میان آنها باشد چون: مساجد، و یا "عین" کلمہ چون: جاسوس بر وزن فاعول، و یا "لام" چون:
قصیری بر وزن فعلی، و یا فاء و عین چون: اِعْصَارٌ، و یا عین و لام چون: خیعلة بر وزن فاعلة، یا فاء و عین و لام ہر سہ چون:
مندلی بر وزن مفعلی یا ہر دو واقع شود قبل فاء چون: منطلق یا در میان فاء و عین چون: ضوارب یا در میان عین و لام چون:
بَطِيْحٌ بر وزن فعیل، یا بعد لام چون سلالیم، یا زائد سہ حرف است و آن نیز یا با افتراق باشد چون: مصاییح یا با اجتماع پیش از فاء
چون: مستنصر یا در میان عین و لام چون: سلالیم، یا بعد لام چون: عنفوان بر وزن فعلوان، و یا دو حرف بچستے باشد و واحد
بچستے دیگر چون: سلاطین یا زائد چہار حرف باشد نحو: احمیرار. (مولوی انور علی)

ومزید فیہ: از مزید فیہ ثلاثی؛ زیرا کہ زیادت این بیش از سہ حرف نبود، پس اگر زائد واحد ست یا قبل فاء باشد چون: مدحرج
کسفحلل یا بعد از فاء چون: کفنخو کفنعلل، یا بعد از عین چون: قرنفل کفنعلل، یا بعد از لام چون: فردوس کفنعلول، یا
بعد لام ثانیہ چون: دحرجة کفنعللة، و اگر دو است یا جداگانه است بچھو: منحنوق کمفعولول، و یا مجتمع است چون: عنكبوت
کفنعللوت، و اگر زائد سہ است مثلش بچھو عبوثران بر وزن فعوللان. (مولوی انور علی)

اندک ست: بہ نسبت مزید فیہ رباعی؛ زیرا کہ زیادت در آن بحرف واحد ست فقط، و آن یا پیش از لام ثالث ست، و آن چہار
اوزان دارد چون: غَضْرٌ فَوْطٌ قِرْطَبُوسٌ حَزْرٌ عَبِيلٌ خَنْدَرِيْسٌ یا بعد لام ثالث، و آن یک وزن دارد چون: قبعثری.

قِرْطَبُوسٌ: بچھنیں یافتہ می شود در شرح رضی و شرح جار بردی بر "شافیہ" و اما صاحب "قاموس" و شارح "اصول" و غیر ہما
بتقدیم طاء بر راء آورده، و العلم الحق عند الله سبحانه. (مولوی انور علی)

فعل ثلاثی مجرد راسہ صیغہ است: نَصَرَ وَعَلِمَ وَشَرَّفَ، و مزید فیہ وے بسیار ست چنانکہ بیاید۔
و فعل رباعی مجرد ر ایک بناست چوں: دَحْرَجَ بِرِوْزَنِ فَعَلَلَّ، و مزید فیہ وے اندک است چنانکہ
مذکور شود۔
سنگ غلطانیدن

فصل

ہر اسمے و فعلے کہ در حروف اصول وے حرف علت و ہمزہ و تضعیف نباشد آنرا صحیح و سالم خوانند
چوں: رَجُلٌ وَنَصَرَ، و ہر چہ در وے ہمزہ باشد آنرا مہموز خوانند چوں: أَمْرٌ وَأَمْرٌ، و ہر چہ در وے
تضعیف باشد یعنی دو حرف اصلی وے از یک جنس باشد آنرا مضاعف خوانند چوں: مَدٌّ وَمَدٌّ،
و ہر چہ در وے حرف علت باشد کہ

آں "واو" ست و "یاء" و الفے کہ منقلب باشد از واو و یاء آنرا معتل خوانند، پس اگر حرف علت
بجائے فاء بود آنرا معتل الفاء و مثال گویند چوں: وَعَدُّ وَوَعَدَ، و اگر بجائے عین بود آنرا معتل
العین و اجوف خوانند چوں قَوْلٌ وَقَالَ،

صحیح و سالم: برائے صحیح و سالم بودن آں از حروف علت و تضعیف و غیرہ. **مضاعف:** ازاں کہ یک حرف در آں دو بار مکرر می
شود، و مضاعف دو بار کردن را گویند. **معتل خوانند:** اگر گوئی: کہ بریں قید لازم می آید کہ الف دَائِبَةٌ کہ بدل از چیزے نیست
و ہمچنین الف آمن کہ بدل از ہمزہ است حرف علت نباشد، و این خلاف اجماع است جواب: مراد از الف در اینجا الفے ست کہ
اصلی باشد، و الف اصلی لا محالہ مبدل از واو و یاء باشد؛ زیرا کہ ہر گاہ در ماضی ثلاثی تحرک ہر سہ حرف آں ضرور افتاد، و الف ہمیشہ
ساکن می باشد، پس چگونہ اصلی خواہد شد؟ و الا لازم آید ساکن بودن حرفی از حروف ماضی در اصل، و در ماضی رباعی اگر چہ ثانی
ساکن می باشد، و اما واجب ست کہ غیر الف بود؛ زیرا کہ اگر الف باشد التباس واقع شود بماضی مفاعلتہ، پس حاصل این ست کہ ہر
الف کہ بجائے اصول ماضیین واقع شود ضرور است کہ مبدل از واو و یاء باشد، و الا ساکن بودن حرفے از حروف ماضی ثلاثی
لازم آید یا التباس، و این ہر دو ممنوع ست، و ازین تقریر واضح شد کہ قید انقلاب متعلق باصلی ست نہ بعلت، فاندفع الاعتراض.
(مولوی انور علی) **معتل الفاء:** ازاںکہ ماضیش مثل صحیح ست در تصریف.

اجوف خوانند: از آنکہ در جوف خود حرف علت دارد یا، ازاںکہ از حرف صحیح خالی و اجوف ست.

واگر بجائے لام بود آنرا معتل اللام و ناقص خوانند چون: رَمِيٍّ و رَمَى، واگر در معتل دو حرف علت باشد آنرا لفیف خوانند، پس اگر حرف علت بجائے فاء و لام باشد آنرا لفیف مفروق خوانند چون: وَقَايَةُ و وَقَى، واگر در مقابله عین و لام باشد آنرا لفیف مقرون خوانند چون: طَيٌّ و طَوَى، پس مجموع اسماء و افعال بر هفت نوع بود، بیت:

صحیح ست و مثال ست و مضاعف لفیف و ناقص و مہموز و اجوف

واحوال ہر یکے از لہنا دریں کتاب روشن گردد، بعون اللہ تعالیٰ و حسن توفیقہ.

در بیان ابواب و تضاریف آنها

فصل

دانستہ شد کہ فعل ثلاثی مجرد را سه صیغہ است فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ و این ہر سه فعل ماضی ست، و فعل ماضی آنست کہ دلالت کند بر زمان گذشتہ، و ہر یکے را مستقبلے ست، و مستقبل آنست کہ دلالت کند بر زمان آیندہ، و مستقبل فَعَلَ سہ است یَفْعَلُ چوں: نَصَرَ یَنْصُرُ، و یَفْعَلُ چوں: ضَرَبَ یَضْرِبُ،

و ناقص خوانند: از آنکہ حرف علت بیشتر از آخری افتد، پس در بنائے کلمہ نقصانے حادث می شود چوں: رَمَوْا و یَرْمُونَ و یَرْمِینَ. **حرف علت:** معتل بہ حرف کہ از ناقص معتل مطلق گویند در کلام عرب نیامدہ مگر لفظ وَاوُیَاکُ در اسم و وَیَّتُ و یَیَّتُ در فعل. **لفیف:** از آنکہ در بنیاد و حرف علت حرف صحیح را پیچیدہ اند. **لفیف مقرون:** لفیف مقرون را لفیف گفتن مجاز ست کما لایحیی. **سہ است:** بدانکہ قسمت عقلی مقتضی آل بود کہ برائے ہر ماضی سہ مستقبل باختلاف حرکات عین کہ کسرہ فتح ضمہ باشد می آمد، پس بریں قیاس نہ باب می شد، لیکن سوائے فعل بفتح عین پیچ یکے را سہ مستقبل نیامدہ، و از فعل مکسور العین یک مستقبل کہ مضموم العین باشد روانداشتند؛ لشبہة خروج الکسر الی الضم، و أما فَضِّلَ یَفْضُلُ و دِمَّتْ تَدُومُ از تداخل ست، و از فعل مضموم العین دو مضارع کہ مکسور العین و مفتوح العین باشد از اعتبار ساقط کردند، اما مکسور العین پس برائے توہم خروج از ضمہ بسوئے کسرہ، و اما مفتوح العین پس از جهت ثقل ماضی و خفت مضارع و الدرایة تقتضی بالعکس، و أما لَبَّيْتَ تَلْبُ و دِمَّتْ تَدَامُ کہ بضم ماضی و فتح مضارع آمدہ از تداخل لغتین است کہ عبارت از گرفتن ماضی یک باب و الحاق آل بمضارع باب دیگرست، و کَدَّتْ تَكَادُ بضم کاف شاذست انفع و کثیر الاستعمال کِدَّتْ تَكَادُ بکسر کاف ماضی از عَلِمَ یَعْلَمُ است.

وَيَفْعَلُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ، و مستقبل فَعِلَ دو ست يَفْعَلُ چوں عَلِمَ يَعْلَمُ، وَيَفْعَلُ چوں: حَسِبَ يَحْسِبُ، و مستقبل فَعُلَ کے ست يَفْعَلُ چوں: شَرَفَ يَشْرَفُ، پس مجموع ابواب ثلاثی کہ ماضی او مجرد ست از حروف زوائد شش ست: فَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ، و ایں سہ باب را اصول خوانند کہ حرکت عین مستقبل مخالف حرکت عین ماضی ست، وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ، و ایں سہ باب را فروع خوانند؛ زیرا کہ حرکت عین مستقبل موافق حرکت عین ماضی ست.

فصل

فعل ثلاثی مزید فیہ رادہ باب مشہور ست: باب اِفْعَالٍ: اَفْعَلُ يَفْعَلُ اِفْعَالًا چوں: اَكْرَمَ يَكْرِمُ اِكْرَامًا. باب تَفْعِيلٍ: فَعَّلَ يَفْعَلُ تَفْعِيلًا چوں: صَرَّفَ يَصْرِفُ تَصْرِيفًا. باب مُفَاعَلَةٍ: فَاعَلَ

اصول خوانند: از آنکہ چوں معنی ماضی مخالف معنی مستقبل می باشد، پس اصل آن شد کہ حرکت ماضی نیز مخالف حرکت عین مستقبل باشد. **فروع خوانند:** از آنکہ چوں از اصل خود تجاوز نموده براه توافق رفتند، پس گویا فرع آن ابواب شدند از آنکہ ہر چه بر اصل است حکم اصل دارد، و ہر چه از آن تجاوز نمود حکم فرع گرفت.

مزید فیہ: مراد از مزید فیہ آنست کہ زیادتی در آنها برائے الحاق باشد، و الا برائے ثلاثی مزید بست و ہشت باب باشد، ہفت باب ملحق بد حرج، و ہفت باب ملحق بتد حرج، و دو باب ملحق باحر نجم بر راء جمہور، و چہار باب بر راء مصنف رحمہ اللہ چنانچہ ذکرش می آید. **مشہور ست:** قید مشہور بنا بر آنست کہ نزدیک بعضے ثلاثی مزید راد و از دہ باب است. زیادتی باب افعیعال و افعوال چنانچہ صاحب "صراح" و غیرہ ذکر کردہ اند، و نزد بعضے دیگر چہار دہ باب زیادۃ افعنلال و افعنلاء، چنانچہ در "زنجانی" است و ایں ہر چہار باب نزد مصنف رحمہ اللہ ملحق رباعی ست، اگر گوئی: کہ در آخر کتاب مصنف رحمہ اللہ ایں ہر چہار باب را در ثلاثی مزید شمار کردہ، گوئیم: کہ ایں اشارہ است بسوئے آنکہ بعضے ایں ابواب را از ثلاثی مزید فیہ ہم دانستہ اند، و حق آنست کہ از ملحق رباعی ست، چنانچہ عدم ذکر آنها در اینجا، و ذکر کردن آنها در آخر کتاب بعد ذکر رباعی شاہد عدل ست بریں دعوی.

فَعَّلَ: در زیادت عین ایں باب اختلاف ست، نزد بعضے عین اول زائد ست از آنکہ ساکن ضعیف است بخلاف ثلاثی کہ متحرک قوی ست، و الضعیف اولی بالزیادۃ، و نزد بعضے عین ثانی از آنکہ تکرار باو حاصل شد، و همچنین در تفاعل، و در ہر جائے کہ در آن مقام کیے زائد باشد، و مدغم سوئے دو باب اخیر کہ ادغام در آنها لازم نیست. (مولوی انور علی)

يُفَاعِلُ مُفَاعَلَةً چوں: ضَارَبَ يُضَارِبُ مُضَارَبَةً، و در ماضی ہر یکے ازیں سہ باب یک حرف زائد ست۔ باب اِفْتَعَلَ: اِفْتَعَلَ يَفْتَعِلُ اِفْتِعَالًا چوں: اِكْتَسَبَ يَكْتَسِبُ اِكْتِسَابًا۔ باب اِنْفَعَلَ: اِنْفَعَلَ يَنْفَعِلُ اِنْفِعَالًا چوں: اِنصَرَفَ يَنْصَرِفُ اِنصِرَافًا۔ باب تَفَعَّلَ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعُّلاً چوں: تَصَرَّفَ يَتَصَرَّفُ تَصَرُّفًا۔

باب تَفَاعَلَ: تَفَاعَلَ يَتَفَاعَلُ تَفَاعُلًا چوں: تَضَارَبَ يَتَضَارَبُ تَضَارُبًا۔ باب اِفْعَلَلَ: اِفْعَلَلَ يَفْعَلُّ اِفْعِلَالًا چوں: اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمِرَارًا، و در ماضی ہر یکے ازیں پنج باب دو حرف زائد ست۔ باب اِفْعِيلَالَ: اِفْعَالَ يَفْعَلُّ اِفْعِيَالًا چوں: اِحْمَارَّ يَحْمَارُّ اِحْمِيرَارًا۔ باب اِسْتَفْعَلَ: اِسْتَفْعَلَ يَسْتَفْعِلُ اِسْتِفْعَالًا چوں: اِسْتَخْرَجَ يَسْتَخْرِجُ اِسْتِخْرَاجًا، و در ماضی ہر یکے ازیں دو باب سہ حرف زائد ست۔

فصل

ماضی فعل رباعی مجرد در ایک بناست چنانکہ مذکور شد، و مستقبل او نیز یکے ست، فَعَلَّ يَفْعَلُّ

تَصَرُّفًا: دست در کاری کردن و برگردیدن۔ **تَفَاعَلَ:** لیکن سَمَّائِلُ بفتح اول و ثانی و رابع بر وزن فَعَاعَلَ بمعنی سَأَلَ از ترکیب لغتین است، نہ بابے علیحدہ است بر وزن فَعَاعِلَ۔ **يَتَضَارَبُ:** باہم خصومت کردن و جنگ نمودن۔ **اِفْعَلَّ:** و بعضے گفتہ: کہ ازیں باب ست اِفْعَلَّ بزیادت ہمزہ و وصل بزیادت فاء مدغم چوں: اِدْمَجَ اِدْمَاجًا یعنی داخل شد در شیء و اِفْعَلَّ بزیادت ہمزہ و وصل بزیادت الف بعد لام چوں: اِحْأَوَى اِحْوَاءً و ظاہر آنست کہ اول از باب افتعال ست و دوم از باب افعلال، کہ اصل اِدْمَجَ اِدْمَجَ بود در قاعدہ "ادکر" تائے افتعال را از جنس فاء کلمہ بدل نموده ادغام کردند اِدْمَجَ شد۔ (مولوی عبد العلی) **اِسْتِخْرَاجًا:** بیرون آوردن، و بیرون کردن خواستن۔ **بناست:** یعنی اگرچہ با احتمال عقلی از ضرب چہار حالت فاء در چہار حالت عین، بعدہ حاصل را در چہار حالت لام اول شصت و چہارمی شود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، و آل لفظ بفتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، و سکون عین برائے کراہت اربع حرکات و سکون ثالث مستلزم التقاء ساکنین با اتصال ضمیر بارز، و حرف اخیر در ماضی بینی علی الفتح، و اختیار فحقات برائے خفت است۔ (شرح نور محمد لاہوری)

فَعْلَلَةٌ وَفَعْلَلًا چوں: دَحْرَجَ يُدَحْرِجُ دَحْرَجَةً وَدَحْرَجًا، و مزید فیہ وے راسہ باب ست.
 باب تَفَعَّلُ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعَّلًا چوں: تَدَحْرَجُ يَتَدَحْرَجُ تَدَحْرَجًا، و در ماضی ایں باب
 یک حرف زائد ست. باب اِفْعَلَّ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلًّا چوں: اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ
 اِحْرَنْجَمًا. باب اِفْعَلَّ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلًّا چوں: اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشَعْرَارًا. و در ماضی
 ہر یک ازیں دو باب دو حرف زائد ست.

فصل

اسم بردو گونه است: مصدر و غیر مصدر. مصدر: آنست کہ از وے چیزے اشتقاق کردہ شود،
 و در آخر معنی فارسی وے دال و نون یا تاء و نون باشد، چوں الضَّرْبُ زدن، وَالْقَتْلُ کشتن فعل
 ماضی و مضارع و امر و نہی و جحد و نفی و اسم فاعل و اسم مفعول و اسم زمان و اسم مکان و اسم آلہ
 و اسم تفضیل از مصدر مشتق اند.

اِقْشَعْرَارًا: بر تراشیدن ای موے بر تن خاستن. اشتقاق: ازیں قید احترام است از مثل لفظ: جِدُّ وَعُنُقُ کہ بمعنی گردن ست
 و از لفظ ضمیر متکلم کہ بمعنی خوشستن آید کہ ہر دو از حلیہ اشتقاق عاری ست.
 معنی فارسی: اگر ایں قید زائد نمی کرد تعریف مانع نمی شد از دخول ماضی از آنکہ مضارع از و گرفتہ می شود، پس از بیجا معلوم شد کہ
 اکتفاء بر یکے از و جزو تعریف درست نیست، چنانچہ از بعضے صرفیین مسامحہ واقع شد، یاد ر بعضے نسخ ایں کتاب یافتہ می شود مگر
 بتکلف و اعتبار قید، فافہم. اسم تفضیل: اگر گوئی: کہ چرا ذکر نکرد از جملہ مشتقات سہ اسم دیگر را کہ صفت مشبہ و مصدر میمی
 و "فعال" بمعنی امر باشد؟ جواب: صفت مشبہ داخل ست در اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر میمی در ظرف و "فعال" بمعنی امر در
 امر، پس حاجت ذکر آنہا علیحدہ نبود. مشتق اند: ای مصدر ثلاثی مجرد از آنکہ از مصدر غیر ثلاثی مجرد اسم آلہ و اسم تفضیل نمی آید،
 اگر گوئی: کہ مضارع از ماضی مشتق می شود چنانکہ در ایں کتاب می آید، و ہمہ باقی از مضارع بیروں می شود، پس چگونہ راست آید
 قول او کہ ہمہ ایں دوازده از مصدر مشتق اند؟ جواب: می گویم: کہ اشتقاق از مصدر اعم ست از اینکہ بلا واسطہ باشد ہجو اشتقاق
 ماضی از اں، یا بواسطہ چوں: اشتقاق باقی بواسطہ مضارع از مصدر.

فصل

فعل مستقبل را از فعل ماضی گیرند بزیرا تے یک حرف از حروف "آتین" در اول وے، و ایں حروف را زوائد اربعہ خوانند، و ایں حروف مفتوح باشد، مگر در چہار باب کہ ماضی آں چہار حرفی بود، أَفَعَلَ يُفَعِّلُ، وَفَعَّلَ يُفَعِّلُ، وَفَاعَلَ يُفَاعِلُ، وَفَعَّلَ وَيُفَعِّلُ کہ دریں چہار باب مضموم باشد ابداء، و فعل مستقبل بمعنی حال و استقبال آید چنانکہ گوئی: أَنْصُرُ یاری کنم و می کنم، و ہر گاہ در وے لام مفتوح در آید معنی حال را بود چوں: لَيَضْرِبُ یعنی می زند آن یک مرد ﴿إِنِّي لَيَحْزُنُنِي﴾، و اگر سین یا سوف در آید چوں:
(یوسف: ۱۳)

فعل مستقبل: سابق در حاشیہ گذشتہ کہ اشتقاق بر دو نوع است بالذات و بالواسطہ، پس تناقض لازم نمی آید دریں قول، و در قول مصنف رحمہ اللہ کہ سابق گذشتہ کہ ماضی و مضارع اِخ از مصدر مشتق اند؛ زیرا کہ مراد از اشتقاق در اینجا عام است، ازینکہ بالذات باشد، خواه بالواسطہ، و درینجا بالذات مراد است، فلا تناقض؛ لعدم اتحاد الموضوع. **آتین:** صیغہ جمع مؤنث غائبہ است از ماضی معروف از اِتیان بمعنی آمدن. **در اول:** اگر کہے گوید: چرا مضارع را بزیرا تے خاص کردند؟ جواب: میدہم: کہ تا فرقی باشد در میان او و در میان ماضی. اگر گفتہ شود: چرا عکس نکردند؟ جواب گویم: کہ ماضی مقدم است بر مضارع، و ہمچنین تجرید بر تزیید مقدم است، پس اول بہ اول، و ثانی بہ ثانی دادند. **زوائد اربعہ:** زیرا تے بر اصل بنا زائدے شود از جملہ حروف ہستند کہ زیادت در کلمہ نمی باشد مگر بواسطہ آنها.

مفتوح باشد: توضیح ایں مقام اینکہ علامت مضارع معلوم مفتوح می باشد در ہمہ ابواب، ثلاثیا کان او غیرہ، مگر در ابوابیکہ ماضیش چہار حرفی است کہ در آنجا علامت مضارع مضموم آید و ما قبل آخر کہ عین کلمہ است مکسور باشد در ہمہ ابواب غیر ثلاثیا مجرد مگر ابوابیکہ اولش ہمزہ وصل برائے تعذر ابتداء بسکون چنانکہ: در اَطَّهَرَ وَاثَقَلَ کہ ماخوذ اند از تَطَهَّرَ وَتَثَقَّلَ باتائے زائد چنانکہ: در تفاعل و تفعیل بودہ باشد مفتوح آید، فاحفظ هذه الضابطة لعلها تنفعك. **مضموم باشد:** اگر گوئی: کہ ضمہ باین چہار باب چرا خاص شد؟ گویم: کہ ضمہ اِثقل است و ایں چہار باب اقل، پس اِثقل بہ اقل دادند برائے تعادل. (شرح زنجانی) **و فعل مستقبل:** یعنی مشترک است در ہر دو زمانہ علی ما هو الصحيح. **کنم و میکنم:** بدانکہ "کنم" مجرد از "می" برائے استقبال و با "می" یعنی میکنم برائے حال، و در بعضی نسخہ " میکنم و خواہم کرد" یافتہ می شود بدون "کنم" و ایں ظاہر است. **و ہر گاہ:** ہمچنین "ما" برائے نفی چوں مَا يَضْرِبُ. **إِنِّي:** بدرستیکہ در غم سے اندازد مرا.

سَيَنْصُرُ وَاَوْفَ يَنْصُرُ، استقبال را بود، یعنی قریب ست کہ یاری خواہد کرد۔
در اول

فصل

بدانکہ الف در نَصْرًا علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل ست، و او در نَصْرُوا علامت جمع مذکر و ضمیر فاعل ست، و تاء ساکن در نَصْرَتَ علامت تانیث فاعل ست، و ضمیر فاعل نیست، و الف در نَصْرَتَا علامت تشنیہ مؤنث و ضمیر فاعل ست، و تاء علامت تانیث ست، و نون در نَصْرَنَ علامت جمع مؤنث غائب و ضمیر فاعل ست، و تاء مفتوح در نَصْرَتَ ضمیر واحد مخاطب مذکر، و فاعل فعل ست، و تاء مکسورہ در نَصْرَتِ ضمیر واحد مخاطبہ مؤنث، و فاعل فعل ست، تَمَّا در نَصْرَتُمَا گاہ ضمیر تشنیہ مخاطب مذکر است، و گاہ ضمیر تشنیہ مخاطبہ مؤنث و فاعل فعل ست، و تَمَّ در نَصْرَتُمُ جمع مخاطب مذکر و فاعل فعل ست،

سَيَنْصُرُ: و ہچنین بدخول نواصب و بعض جوازم و ہر دو نون تاکید خالصاً برائے استقبال باشد۔ **الف در نَصْرًا**: تخصیص الف برائے علامت تشنیہ بنا بر آنت تادلالت کند بر ہما، و ہچنین و او برائے علامت جمع مذکر تادلالت کند بر "ہم" کہ حالا "ہم" مخفف آں شہرت دارد، اگر گوئی: "ہا" و میم نیز دلالت می کند بر "ہما" و "ہم" پس چرا الف و او را خاصاً برائے ایں دلالت اختیار کردند؟ گویم: کہ اصل در زیادت حروف مدولین ست۔

وتاء ساکن در نَصْرَتَ: وجہ اختیار تاء برائے علامت مؤنث شاید کہ ایں ست کہ مخرج تا وسط الفم ست و آں در مرتبہ ثانی ست از مخرج، و ہچنین مؤنث نیز ثانی ست در تخلیق از انکہ حواء از پہلوئے چپ آدم علیہا السلام ثانی پیدا شدہ، اگر گوئی: کہ تخصیص تا برائے ایں زیادت چیست؟ سین و نون و غیرہ نیز از جملہ حروف زیادت از وسط الفم ست، گویم: کہ در تاء ترجمتے دیگر یافتے شو آں مبدل شدن آں از حروف مدولین کہ در زیادت اصلی ست ہیجو: وَكَلَانَ وَتُكَلَّانَ وَاتَّسَرَ وَاتَّسَّرَ۔

فاعل نیست: بدلیل آمدن فاعل ظاہر بعد او بے توسط عطف چون نَصْرَتَ امْرَأَةً باوجود امتناع تعدد فاعل۔
جمع مؤنث غائب: از انکہ دلالت می کند بر "ہن" کہ ضمیر جمع مؤنث غائب ست۔ **نَصْرَتَ**: بجهت دلالت او بر ائت مذکر۔
نَصْرَتَ: بسبب دلالت او بر ائت مؤنث۔ **تَمَّا و نَصْرَتُمَا**: از انکہ دلالت می کند بر ائتتما کہ در تحت آں مضمر ست۔
و تَمَّ و نَصْرَتُمُ: زیرا کہ دلالت می کند بر ائتتم۔

وَتُنَّ در نَصْرَتُنَّ ضمیر جمع مخاطبه مؤنث و فاعل فعل ست، و تائے مضموم در نَصْرَتُ ضمیر واحد متکلم ست خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و "نا" در نَصْرَوْنَا ضمیر متکلم با غیر ست خواه تشنیه خواه جمع خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و فاعل نَصَرَ وَ نَصْرَتُ شاید که ظاہر باشد چون: نَصَرَ زَيْدٌ وَ نَصْرَتُ هِنْدٌ، و شاید که ضمیر مستتر باشد چون: زَيْدٌ نَصَرَ أَيُّ هُوَ وَ هِنْدٌ نَصْرَتُ أَيُّ هِيَ، و یاء در یَنْصُرُ حرف استقبال و علامت غیبت ست، و یاء در یَنْصُرَانِ نیز علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیه مذکر و ضمیر فاعل ست، و نون در وے عوض رفع ست که در واحد بود، یعنی یَنْصُرُ و یاء در یَنْصُرُونَ علامت غیبت ست، و حرف استقبال و او ضمیر جمع مذکر ست و فاعل فعل، و نون در وے عوض رفع ست که در یَنْصُرُ بود، و این ضممه که هست برائے مناسبت و اوست، و تاء در تَنْصُرُ وَ تَنْصُرَانِ علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیه مؤنث و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست که در واحد بود یعنی در تَنْصُرُ،

تن: چرا که دلالت می کنند بر افتن. و تائے مضموم در نَصْرَتُ: اختیار تاء برائے آنت که در تحت او انا مستتر ست و ممکن نبود که از انا حرفی گیرند برائے زیاده؛ للزوم الالتباس، لهذا ناچار تاء را اختیار نمودند؛ لوجودها فی أحوالها.

و "نا" در نَصْرَوْنَا: نون "نا" ماخوذ از نحن ست که در تحت آن مضموم ست و الف را زیاده کردند تا التباس نیاید بجمع مؤنث غائب. **ضمیر متکلم:** و مجازاً برائے واحد متکلم ذی عظمت نیز آید چنانکه ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ (القدر: ۱)

ویا در یَنْصُر: چون غائب متوسط ست در متکلم و مخاطب، لهذا برائے علامت آن حرفی آوردند که از وسط مخارج بوده باشد، فافهم. **عوض رفع ست:** احترامت از نون زیدان زیدون که عوض تنوین ست و علامت رفع الف و اوست.

و تاء در تَنْصُرُ وَ تَنْصُرَانِ: اگر گوئی: که چرا تاء در غائب مفرد و تشنیه مؤنث آوردند و از یاء که برائے غائب مناسبت تام داشت عدول نمودند؟ گویم: که اگر یادر اول این دو صیغه نیز می آوردند التباس می شد بمفرد و تشنیه مذکر، اگر گوئی: که حالا التباس نیز موجود است بصیغائے مخاطب گویم که التباس در غائب انشست از التباس در مخاطب از آنکه غائب در اکثر حال غیر موجود و غیر مرئی می باشد، و مخاطب غالباً موجود و مرئی، پس وقوع التباس در مرئیات چندان ضرر ندارد چنانکه در غیر مرئیات.

ویاء در یَنْصُرْنَ علامت غیبت، و حرف استقبال ست و نون ضمیر جمع مَوْنِثْ غَائِبْ و فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرُ مخاطب علامت خطاب و حرف استقبال ست، و در وے اَنْتَ مستتر ست دائماً کہ فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرَانَ علامت خطاب، و الف در وے علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در تَنْصُرُ بود، تاء در تَنْصُرُونَ علامت خطاب ست و حرف استقبال و واو ضمیر جمع مذکر و نون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، و ایں ضمہ کہ ہست برائے مناسبت داد ست چنانکہ گفتہ شد در یَنْصُرُونَ و تاء در تَنْصُرِينَ علامت خطاب ست، و یاء ضمیر واحد مخاطبہ مَوْنِثْ و فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرَانِ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و الف علامت تشنیہ مَوْنِثْ و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرْنَ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و الف علامت تشنیہ مَوْنِثْ و ضمیر فاعل ست، و نون استقبال و نون ضمیر جمع مَوْنِثْ و فاعل فعل ست، و ہمزہ در اَنْصُرُ علامت نفس متکلم ست، و اُنَا در وے مستتر است دائماً کہ فاعل فعل ست، و نون در نَنْصُرُ علامت متکلم مع الغیر خواہ

تاء در تَنْصُرُ: وجہ اختیار تاء برائے مخاطب آنست کہ تاء در اکثر از واو بدل می شود چنانکہ در: تکلان و کلان، و او از منتمائے مخارج بر می آید و بمخاطب نیز کلام منتہی می شود، پس سزاوار آنست کہ برائے علامت از حرفے مقرر کردہ شود کہ از منتمائے مخارج باشد، و چون در صورت عطف اجتماع سہ واو در مثل ووجل لازم آید، لہذا او را بتاء بدل کردند، و دیگر آنکہ تاء بر اضمار اُنْتِ دلالت می کند. **وہمزہ در اَنْصُرُ:** اختیار الف برائے متکلم از آنست کہ او از مبداء مخارج پیدا می شود، و متکلم نیز کہے است کہ ابتدائے کلام باو تعلق دارد، پس مناسب شد کہ علامت متکلم ہمیں الف مقرر کردہ شود، بعد از اں حرکتش دادہ بہمزہ بدل کردند، تا تعذرا ابتداء بسکون لازم نیاید، و احتمال دارد کہ از جهت استتار اُنَا در وے الف علامت آن کردہ باشند چنانکہ بعضے بآں رفتہ.

نون در نَنْصُرُ: وجہ تعیین نون برائے علامت متکلم مع الغیر یا آنست کہ در ماضی نیز برائے علامت متکلم مع الغیر مقرر کردہ بودند، و یا آنست کہ ہر گاہ حرفے از حروف مد ولین باقی نماند مضطر شدند بسوے حرف دیگر سوائے نون دیگر را قابل زیادت نیافتند کہ مشابہت تمام بحرف مد ولین دارد؛ لکونھا غنة في الخيشوم كما أنها مدة في الحلق، و بعضے گفتہ: کہ بجهت مناسبت "نحن" نون را علامت قرار دادند.

مذکر خواہ مؤنث خواہ تشنیہ خواہ جمع، وَنَحْنُ در وے مستتر است دائماً و فاعل فعل است . اما فاعل يَنْصُرُ وَتَنْصُرُ شاید کہ ظاہر باشد چون: يَنْصُرُ زَيْدٌ وَتَنْصُرُ هِنْدٌ، و شاید کہ مستتر باشد چون: زَيْدٌ يَنْصُرُ أَيُّ هُوَ وَهِنْدٌ تَنْصُرُ أَيُّ هِيَ.

فصل

بدانکہ چون در فعل مستقبل حروف ناصبہ یعنی اَنْ و لَنْ و اِذَنْ و كَيْ در آید منصوب گردد، چنانچہ اَنْ اَطْلُبْ و لَنْ اَطْلُبْ اِذَنْ اَطْلُبْ و كَيْ اَطْلُبْ، و نونہائیکہ عوض رفع است ساقط شوند بنصبے چون: لَنْ يَطْلُبَا لَنْ يَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبَا و نون در يَطْلُبْنَ وَتَطْلُبْنَ بر حال خود باشد، کہ ضمیر فاعل است .

و اگر حروف جازمہ در فعل مستقبل در آید، حرکت آخر در پنج لفظ بیفتند، در يَطْلُبْ واحد مذکر غائب، وَتَطْلُبْ واحد مذکر مخاطب و مؤنث غائب، و اَطْلُبْ وَنَطْلُبْ حکایت نفس متکلم، و نونہائیکہ عوض رفع بوده اند ساقط شوند بجزمے .

خواہ تشنیہ: و گاہے برائے واحد بجهت تعظیم آید چون: قوله تعالى: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ﴾ (یوسف: ۳).
یعنی اَنْ اِلخ: شعر:

اَنْ و لَنْ پس كَيْ اِذَنْ اِنْ چہا حرف معتبر نصب مستقبل کنند اِنْ جملہ دائم اقتضاء

لَمَّا: شعر:

اِنْ و لم لما و لام امر ولأى نہی نیز پنج حرف اِنْ جازم فعل اند ہر يك بے دعا

و باید دانست کہ لَمَّا نیز در مضارع عمل "لَمْ" کند و بمعنی ماضی گرداند ہچو لَمْ لیکن نفی لما مستغرق است یعنی از وقت انقضاء تا وقت تکلم ثابت، و غیر منقطع است بخلاف نفی "لم" کہ محتمل استغراق و عدم آں ہر دو است پس گفته نشود: وَلَمَّا يَضْرِبُ زَيْدًا اَمْسٍ لِكِنَّه ضَرَبَ الْيَوْمَ، و نیز "لما" برائے نفی امرے آید کہ امید وقوع آں باشد چنانکہ گوئی: لَمَّا يَرْكَبِ الْاَمِيرُ لَمَنْ تَتَوَقَّعُ رُكُوبُهُ. (مولوی عبدالعلی)

ممکن نیست، پس اگر ما بعد آل ساکن ضمه باشد همزه را مضموم گردانند، و حرکت آخر و نون عوض رفع را بوقف بیکنند چون:

أَنْصُرُ	أَنْصُرَا	أَنْصُرِي	أَنْصُرُوا	أَنْصُرَا	أَنْصُرْنَ
----------	-----------	-----------	------------	-----------	------------

و اگر ما بعد ساکن فتح باشد یا کسره همزه را مکسور گردانند و آخر را موقوف چون:

أَعْلَمُ	أَعْلَمَا	أَعْلَمِي	أَعْلَمُوا	أَعْلَمَا	أَعْلَمْنَ
وَاضْرِبْ	وَاضْرِبَا	وَاضْرِبِي	وَاضْرِبُوا	وَاضْرِبَا	وَاضْرِبْنَ

و چون همزه وصل متصل شود بما قبل خود ساقط گردد در عبارت و تلفظ، و در کتابت باقی ماند چون فَاطِلْبٌ ثُمَّ اطْلُبْ.

فصل

مجموع افعال برد و نوع است: لازم و متعدی، لازم آنست که از فاعل تجاوز نکند و بمفعول به نرسد چون: ذَهَبَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرٌو،

ممکن نیست: گفته شود: چه وجه دارد در زیادت همزه برائے ابتداء؟ جواب: همزه اقوی است؛ لکنه من اعلیٰ المخارج، اگر پرسند؛ چرا همزه را خاص کردند از میان حروف حلق؟ جواب: همزه مشابیهت بحرف علت دارد. اگر پرسند چرا فاء را حرکت ندادند؟ جواب: اگر فتح میدادند التباس می آمد بماضی و بکسره هم بلغت بعضی و بضم در بعض مواضع خروج از ضمه بکسره، و بعض دیگر را حمل نمودند. **مضموم گردانند:** چه اگر کسره دهند لازم آید خروج کسره بسوئے ضمه در نحو: اِنْصُرْ اِزَانِكْه حَرْفِ سَاكِنِ واصله ضعیف می باشد پس گویا کالعدم است، و بعضی گفته اند: که ضمه و کسره بنا بر اتباع عین است، و چون اتباع در فتح از جهت التباس بمتکلم ممکن نبود لاجرم در آنجا نیز کسره دادند از آنکه اصل است در تحریک ساکن.

ما بعد ساکن: از آنکه اصل در حروف سکون است و تحریک ساکن بکسره می شود. **بمفعول به نرسد:** قید مفعول به برائے آنست که لازم و متعدی در اقتضائے مفاعیل اربعه باقیه برابرند، و ما به الفرق همیں است.

و متعدی آنست کہ از فاعل در گذرد و بمفعول بہ برسد چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و فعل لازم را بہمزہ افعال یا بتضعیف عین تفعیل یا بحرف جر متعدی سازند چوں: أَذْهَبْتُ زَيْدًا وَفَرَّحْتُهُ وَذَهَبْتُ بِزَيْدٍ وَانْطَلَقْتُ بِهِ.

فصل

چوں فعل را از برائے مفعول بنا کنند در ماضی ثلاثی مجرد فاعل فعل را بضم کنند، و عین فعل را بکسر چوں: نُصِرَ نُصْرًا نُصِرُوا تا آخر، و ضَرِبَ ضَرْبًا ضُرِبُوا تا آخر، و عَلِمَ عَلِيمًا عَلِمُوا تا آخر، و مُنِعَ مُنْعًا مُنِعُوا تا آخر، و حُسِبَ حُسْبًا حُسِبُوا تا آخر، و شُرِفَ شَرَفًا شُرِفُوا تا آخر،

و متعدی آنست: بدانکہ طریق تعدیہ ہفت ست سے ازاں در کتاب مذکور ست اما چہار باقی پس کیے ازاں الف مفاعلت است چوں: جَلَسَ زَيْدٌ وَجَالَسْتُ زَيْدًا، دوم بنائے فعل بر فَعَلٌ يَفْعَلُ برائے غلبہ چوں: كَارَمَنِي فَكَرَّمْتُهُ أَي غَلَبْتُهُ فِي الْكَرَمِ. سوم: بنائے فعل از استفعال برائے طلب یا نسبت بسوئے شے چوں: اسْتَخْرَجْتُ الْمَالَ أَي طَلَبْتُ خُرُوجَهُ، وَاسْتَحْسَنْتُ زَيْدًا أَي نَسَبْتُهُ إِلَى الْحُسْنِ، چہارم تضمین چوں: لَا أَتُوكَ جُهْدًا أَي لَا أَمْنَعُكَ جُهْدًا.

فائے فعل را: وجہ این تغیر در مجہول بنا بر آنست کہ ہر گاہ تغیر در معنی واقع شد، و اصل آنست کہ لفظ را نیز متغیر نمایند وقت تغیر معنی، لہذا از فَعَلٌ فُعِلَ آوردند نہ بسوئے سائر اوزان دیگر کہ سکون عین و فتح و ضمہ آں باشد؛ زیرا کہ این ہمہ در اوزان اسم یافتہ می شود بخلاف فُعِلَ کہ در اسم نادر الوقوع ست، و واجب آنست کہ در صورت تغیر بوزن ملابس نشود کہ در ضدش یعنی اسم یافتہ شود و اگر فُعِلَ بالعکس کردند لازم می آمد خروج از کسرہ بسوئے ضمہ کہ بسیار اقل ست از خروج ضمہ بسوئے کسرہ، و فائدہ حذف نمودن فاعل و قیام مفعول بہ بجائے آں باغراضے ست شتی کیے ازاں تعظیم فاعل ست نحو: ضَرِبَ اللَّصُّ إِذَا ضَرَبَهُ الْكَبِيرُ. دوم تحقیر آں نحو: طَعِنَ الْأَمِيرُ إِذَا طَعَنَهُ الْحَقِيرُ، و امثال این کہ ذکرش بطول می انجامد.

و علم: بدانکہ مصنف رحمہ اللہ در اینجا تسہیلًا للمبتدئین بسط را بکار بستہ و احقر قاعدہ مختصر ماضی مجہول بیان می کند حفظش باید کرد پس بدانکہ ماضی اگر زائد از سه حرف ست اولش اگر تائے زائدہ است آن تاء و ما بعدش را مضموم کنندہ ما قبل آخر را مکسور چوں: تُعْهَدَ وَتُدْحَرَجُ یا ہمزہ وصل پس ضمہ دہند ہمزہ و حرف ثالث را چوں: اُفْتَعِلَ وَاسْتَفْعِلَ، و اگر پہچ کیے ازینہا در اولش نباشد پس اولش را ضمہ دہند، و ما قبل آخرش را کسرہ چوں اُكْرِمَ وَدُحِرَجَ إلخ.

ودر باب افعال همزه را مضموم و عین فعل را مکسور کنند چوں: اُكْرِمَ اُكْرِمًا اُكْرِمُوا تا آخر،
 و همچنین در باب مفاعلة لیکن چوں فاء مضموم شود الف منقلب گردد بواو چوں: ضُورِبَ ضُورِبًا
 ضُورِبُوا تا آخر، ودر باب تفاعل تاء و فاء مضموم کنند و عین مکسور چوں: تُعْهَدُ تُعْهَدًا
 تُعْهَدُوا تا آخر، و الف تفاعل نیز منقلب گردد بواو چوں: تُعْوِدُ تُعْوِدًا تُعْوِدُوا تا آخر، ودر
 باب افتعال همزه و تاء مضموم شوند، و عین مکسور چوں: اُكْتَسِبَ اُكْتَسِبًا اُكْتَسِبُوا تا آخر، ودر
 باب انفعال همزه و فاء مضموم شوند و عین مکسور چوں: اُنْصِرِفَ اُنْصِرِفًا اُنْصِرِفُوا تا آخر، ودر
 باب افعلال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں: اُحْمَرَّ اُحْمَرًّا اُحْمَرُّوا تا آخر، ودر
 باب استفعال همزه و تاء را مضموم کنند و عین را مکسور چوں: اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجًا اُسْتُخْرِجُوا تا
 آخر، ودر باب افعیلال همزه و عین مضموم شوند و الف منقلب گردد بواو و لام اول مکسور چوں:
 اُحْمُورَ اُحْمُورًا اُحْمُورُوا تا آخر، ودر باب فعللة فاء مضموم شود و لام اول مکسور چوں: دُخْرِجَ
 دُخْرِجًا دُخْرِجُوا تا آخر، ودر باب تفعیل تاء و فاء مضموم شوند و لام اول مکسور چوں: تُدْخِرْجَ
 تُدْخِرْجًا تُدْخِرْجُوا تا آخر، ودر باب افعنلال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں:
 اُحْرُنِجِمَ اُحْرُنِجِمًا اُحْرُنِجِمُوا تا آخر، ودر باب افعلال همزه و عین مضموم شوند و لام اول
 مکسور چوں: اُقْشِعِرَّ اُقْشِعِرًّا اُقْشِعِرُّوا تا آخر.

فصل

چوں فعل مستقبل را از برای مفعول بنا کنند حرف استقبال را بضم کنند اگر مضموم نباشد

همزه: زیرا که ضمه فاء ممکن نیست ورنه همزه بیکار شود، و ضمه همزه فقط که در معرض زوال است کافی نیست لهذا تاء را نیز مضموم
 کردند. **وتاء مضموم:** زیرا که در صورت ضمه تاء فقط لازم آمدے تغییر عارض با وجود اصلی، و آن در معرض زوال است.

اما او در جمع مذکر بیفتند؛ زیرا که ضمه دلالت می کند بر واو، و یا در مخاطبه مؤنث بیفتند؛ زیرا که کسره دلالت می کند بر یاء، و در جمع مؤنث الف فاصله در آوردند، تا فاصله باشد میان نون تا کید و میان نون جمع مؤنث، که ضمیر است، و هر جا که نون تا کید ثقیله در آید نون تا کید خفیفه نیز در آید، الا در تشبیه مذکر و مؤنث، و در جمع مؤنث چون: **أَطْلُبُنَّ أَطْلُبُنَّ أَطْلُبُنَّ لَا تَطْلُبُنَّ لَا تَطْلُبُنَّ**.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مجرد بر وزن فاعل آید غالباً چون: **طَالِبٌ طَالِبَانِ طَالِبُونَ طَلَبَةٌ طَالِبَاتٌ طَلَبٌ**، **طَالِبَةٌ طَالِبَتَانِ طَالِبَاتٌ وَطَوَالِبٌ**. و گاه باشد که بر وزن فعیل آید چون: **شَرَفٌ يَشْرَفُ شَرَفًا وَشَرَافَةٌ فَهُوَ شَرِيفٌ**. و بر وزن فَعَلٌ نیز آید چون: **حَسَنٌ يَحْسُنُ حُسْنًا فَهُوَ حَسَنٌ**، و بر وزن فَعَالٌ و فَعِلٌ و فَعَلٌ و فَعُولٌ و فَعَالٌ هم آید چون: **جَبَانٌ وَحَشِينٌ وَصَعْبٌ وَذُلُولٌ وَشُجَاعٌ** و بر وزن

بزدل درشت تند رام شد دلیر

اما او در جمع مذکر بیفتند: اما در افتادن او و یاء شرط آنست که مده باشد پس از جهت التقائے ساکنین صورۃ در ال مده و نون تا کید بیفتند، و اگر نه و او را حرکت ضمه دهند چون: **إِخْشَوْنُ**، و یا در حرکت کسره چون **إِخْشَيْنُ**، و همچنین نونهای اعرابی را حذف کنند از آنکه ما قبل این نون مبنی می باشد، و در بنا و اعراب تضاد است، لہذا علامتش را از لفظ حذف کنند، اگر گوئی: و او یاء را چر از جهت التقائے ساکنین حذف کردند؟ حال آنکه اجتماع ساکنین علی حدہ کہ عبارت از بودن ساکن اول مده و ثانی مده غم ست در کلام عرب بسیار واقع است، گوئیم: آری، لیکن چون ضمه و کسره بر محذوف دلالت می کرد حاجت ذکر او و یاء نماند، و در تشبیه بر فتح اکتفاء نکرده الف را محذوف نساختند؛ لالتباس بینہ و بین الواحد. فائدہ: در فرق اسم فاعل و صفت مشبہ و مبالغہ، پس بدانکہ این ہر سہ در معنی فاعل مشترک ند، اما اسم فاعل برائے حدوٹ آید، و صفت مشبہ و مبالغہ برائے دوام، اگر گوئی: کہ این فرق کار آمدنی نیست؛ زیرا کہ اسم فاعل از غیر ثلاثی نیز برائے ثبوت و دوام آید، گوئیم: کہ شرط کرده اند در صفت مشبہ کہ صیغہ او مخالف باشد با اسم فاعل تا آنکہ طَالِقٌ وَحَائِضٌ را صفت مشبہ نگویند، اگر چه بمعنی ثبوت آمده، می گویند: کہ استعمال آنها برائے ثبوت بطریق مجاز است، و از غیر ثلاثی اسمیکہ بمعنی ثبوت مخالف بصیغہ فاعل باشد نیافتہ اند تا صفت مشبہ گفته شود، اما فرق در صفت مشبہ و مبالغہ این ست کہ اگر از فعل لازم آید آن را صفت مشبہ گویند، و اگر از متعدی باشد مبالغہ نامند، اگر گوئی: کہ مصنف **رَحْمَنٌ** کہ از رَحِمَ متعدی ست در اوزان صفت شمار کرده، گوئیم: کہ فعل لازم اعم ست از آنکہ در اصل وضع باشند یا او را لازم کرده باشد، و درین جا ہم گودر اصل متعدی بود، لیکن چون اشتقاق این صفت از ان کردند مضموم العین نموده لازم گردانیدند، کذا فی "الفاقیق" و غیرہ.

فَعْلَانٌ نِيز آيد چوں رَحْمَنٌ، و هر چه برين وزن نها آمده است آنرا مشبه خوانند.

فصل

بدانکه صيغه فَعَالٌ مبالغه را بود در فاعل چوں: رَجُلٌ ضَرَابٌ وَ امْرَأَةٌ ضَرَابٌ مذکر و مؤنث در
وے یکساں ست، و فَعُولٌ نيز مبالغه را بود چوں: رَجُلٌ طَلُوبٌ امْرَأَةٌ طَلُوبٌ، و گاه باشد که تاء
زياده کنند برائے زيادت مبالغه چوں: رَجُلٌ عَلَامَةٌ وَ امْرَأَةٌ عَلَامَةٌ وَ رَجُلٌ فَرُوقَةٌ وَ امْرَأَةٌ فَرُوقَةٌ،
و مِفْعَالٌ وَ مِفْعِيلٌ وَ فِعْعِيلٌ نيز مبالغه را بودند مذکر و مؤنث در ويکساں ست چوں: رَجُلٌ مِفْضَالٌ
وَ امْرَأَةٌ مِفْضَالٌ وَ رَجُلٌ مِئطِيقٌ وَ امْرَأَةٌ مِئطِيقٌ وَ رَجُلٌ شِرِّيْرٌ وَ امْرَأَةٌ شِرِّيْرٌ، و فَعَالٌ نيز مبالغه را
بود چوں: رَجُلٌ طَوَالٌ وَ امْرَأَةٌ طَوَالٌ.
مرد بسيار خوابنده
مرد بسيار تر داننده
مرد بسيار فرق کننده
مرد بسيار گوی
مرد بسيار شرير

فصل

اسم مفعول از ثلاثی مجرد بر وزن مَفْعُولٌ آيد چوں: مَضْرُوبٌ مَضْرُوبَانِ مَضْرُوبُونَ تا آخر.

مبالغه: ابیات:

مُبَالِغٌ كَالْحَدِيرِ رَحْمَنٌ بِالْمِفْضَالِ مِئطِيقٌ رَحِيمٌ مِجْزَمٌ ضُحْكُهُ صَبُورٌ ثُمَّ صَدِيقٌ
عُجَابٌ وَ الْكُبَارُ اَيْضًا وَ كُبَارٌ وَ عَلَامٌ وَقُدُوسٌ وَ قَيُّومٌ وَ كَافِيَةٌ وَ فَارُوقٌ
وَ تَاءٌ زَيْدٌ فِيهِ لَيْسَ لِلتَّائِيْتِ خُذْ هَذَا وَلَمْ يُفْرَقْ بِنَاءٍ فِيهِ تَذَكِيْرٌ وَ تَأْنِيْتُ

پس اين اوزان مبالغه را از انجا که ميش تر از اسم هر چيزي که باشد وزني بنا کنند بر شخصيکه ملائس آن چيز است از ملحقات اسم فاعل
دانند، چوں کاسي بر وزن قَاضِيٌ أَي دُوٌّ كِسْوَةٌ وَ مَاءٌ دَافِقٌ دُوٌّ دَفِيقٌ وَ خَلِيلٌ گفته: که از آنست طَالِقٌ وَ حَائِضٌ أَي ذات طلاق
و حيض. (مولوي عبد العلي آسي) **ضَرَابٌ**: بفتح اول و تشديد راء بر درم سکه زننده.

اسم مفعول: اگر گویی: قيد غالباً درين جا چرا ترک کرده، و حال آنکه ذکرش ضرور بود؛ زيرا که گاهي بر وزن فاعيل و فاعول چوں:
قتيل و دُودٌ نيز آيد؟ جواب: عدم ذکر اين قيد از دو وجه است: کي اعتماد بر ذکر اين قيد در ماسبق در بحث اسم فاعل. دوم:
قلت مجي، اين اوزان در اسم مفعول، بخلاف اسم فاعل که به نسبت اسم مفعول بر وزن غير فاعل هم کثير الوقوع است.

کردند برائے ثقالت یَعِدُّشُد، و باتاء و ہمزہ و نون نیز انداختند برائے موافقتِ باب۔
امر حاضر معلوم:

عِدَّ	عِدَا	عِدُوا	عِدِي	عِدَا	عِدَنَّ
-------	-------	--------	-------	-------	---------

بانون ثقیلہ:

عِدَنَّ	عِدَانَّ	عِدَنَّ	عِدَنَّ	عِدَانَّ	عِدَانَّ
---------	----------	---------	---------	----------	----------

بانون خفیفہ:

عِدَنَّ	عِدُنَّ	عِدِنَّ
---------	---------	---------

امر غائب معلوم:

لِيَعِدَّ	لِيَعِدَا	لِيَعِدُوا
-----------	-----------	------------

تا آخر بانون ثقیلہ و خفیفہ نیز براس وجہ کہ دانستہ شد، و حال بآلم و لَمَّا و اِنْ شرطیہ چنان ست کہ در صحیح دانستہ شد، و بآلن ناصبہ: لَنْ يَّعِدَ لَنْ يَّعِدَا لَنْ يَّعِدُوا تا آخر، ماضی مجہول: وُعِدَ وُعِدَا وُعِدُوا تا آخر بر قیاس مجہول صحیح، مستقبل مجہول: يُوعِدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُونَ تا آخر و او باز پس آمد؛ زیرا کہ کسرہ بیفتاد، اسم فاعل: وَاَعِدْ وَاَعِدَانِ وَاَعِدُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْعُودٌ مَوْعُودَانِ مَوْعُودُونَ تا آخر۔

مثال یائی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الميسر: قمار باختن، ماضی معلوم: يَسَرَ يَسِرًا يَسِرُونَ تا آخر،

موافقت باب: اگر گفتمہ شود: اصل در حمل آنست کہ حمل کردہ شود قلیل بر کثیر پس چرا ارتکاب غیر اصل نمودند؟ گویم: کہ مقصود تخفیف در کلام ست، و او حاصل نمی شود مگر ہمیں طریق، اگر گوئی: چرا در یُوَعِدُ مجہول و او برائے تبعیت یَعِدُ حذف نکردند؟ جواب: مجہول مفاہیر معروف ست، بخلاف اخوات وے موافقت در معروفیت. **عد:** در اصل اِوَعِدُ بود و او را بجہت موافقت مضارع حذف کردند بعدہ ہمزہ کہ بجہت تعذر ابتداء بسکون آوردہ بودند چون ابتداء بسکون نماہند ہمزہ را نیز حذف کردند عد شد۔

مستقبل معلوم: **يَيْسِرُ يَيْسِرَانِ يَيْسِرُونَ** تا آخر، امر حاضر معلوم: **اَيْسِرْ اَيْسِرَا اَيْسِرُوا** تا آخر، بانون ثقیلہ: **اَيْسِرَنَّ اَيْسِرَانَّ اَيْسِرُنَّ** تا آخر، بانون خفیفہ **اَيْسِرْنَ اَيْسِرَنَّ اَيْسِرِنَّ**، امر غائب معلوم: **لْيَيْسِرْ لْيَيْسِرَا لْيَيْسِرُوا**، اسم فاعل و اسم مفعول بر قیاس صحیح، ماضی مجہول: **يُسِرَ اِلْحُ**، مستقبل مجہول: **يُوسِرُ اِلْحُ**. مثال واوی از باب **فَعَلَ يَفْعَلُ، الْوَجَلُ**: ترسیدن و **جَلَّ يُوَجِّلُ وَجَلًا** فهو **وَاجِلٌ** فذاك **مَوْجُولٌ** الأمر منه **اِيَجَلُ**. مثال واوی از باب **فَعَلَ يَفْعَلُ**، الوضع: نهادن **وَضَعَ يَضَعُ وَضَعًا** فهو **وَاضِعٌ** فذاك **مَوْضُوعٌ** الأمر منه **ضَعُ**. واز باب **فَعَلَ يَفْعَلُ، الْوَرَمُ**: آما سیدن **وَرِمَ يَرِمُ وَرَمًا** فهو **وَارِمٌ** الأمر منه **رِمٌ** مثل **عَدَّ**. واز باب **فَعَلَ يَفْعَلُ، الْوَسْمُ**:

يَيْسِرُ: بدویاء علی المذہب الصحیح، وبعضے یائے ثانی را حذف کنند حملاً علی الواوی، اما قلیل ست، وبعضے او را بالف بدل کنند و **يَاعِدُ وَيَاَسِرُ** خوانند و آن نیز قلیل ست. **اِيَجَلُ**: در اصل **اَوْجَلُ** بود و او ساکن ما قبلش مکور آن و اورا بیاء بدل کردند. **يَضَعُ**: در اصل **يُوضَعُ** بود و او واقع شد در میان یائے مفتوح و کسرہ تقدیری و این ثقیل بود آن و اورا انداختند، بعدہ کسرہ ضاد را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق **يَضَعُ** شد، اگر گوئی: چرا در **يَعِدُ** و اخوات اور رعایت حرف حلق نہ نمودند؟ جواب: فتح برائے حرف حلق سماعی ست. **ضَعُ**: در اصل **اَوْضَعُ** بود و او را از جهت موافقت مضارع آنگندند، و ہمزہ کہ بجهت تعذر ابتداء بسکون آورده بودند چون ابتداء بسکون نماند، ہمزہ را نیز آنگندند.

الوسم: باید دانست کہ **الْوَسْمُ** بمعنی نشان کردن و داغ نهادن از باب **ضَرَبَ يَضْرِبُ** آمده، کذا فی "القاموس" و "الصرح" و "المنتخب" بریں تقدیر مضارع **يَسِمُ** مثل **يَعِدُ** بخذف او خواهد آمد نہ **يُوسِمُ**، و دخولش دریں باب **كُرْمٌ** بھیج وجه صحیح نمی تواند شد زیرا کہ خاصیت این باب صفت خلقی و امر طبعی ست یعنی فعل از نفس طبیعت صادر می شود و موصوفش بران مجبول و مخلوق بود چون سوائے طبع چیزی دیگر در آن دخل نیست لامحاله لازم و غیر منقک باشد، کذا صرح ابن الحاجب، و حال آن کہ وسم متعدی ست و نیز از لازم صیغنائے مجبول و مفعول چنانکہ دریں باب مذکور شد نمی آید، شاید کہ مغالطہ از تحریف قلم ناسخین روادادہ شد نہ از مصنف علام - قدس سرہ الشریف -؛ لآنہ سید ارباب النحو و التصریف، و رابن علم و فن، چنانکہ علو پایہ معلوماش اوج گرائے تحقیقات مباحث علمیہ است مثل آفتاب روشن، و اگر رجوع منسج قلمیہ قدیمہ کردہ آید غالب کہ عبارت ازیں باب این چنینی باشد، **الْوَسَامَةُ** خور و شدن **وَسَمَ يُوَسِمُ وَوَسَامَةٌ** فهو **وَسِيمٌ** الأمر منه **اُوسِمُ** الخ کہ در کتب لغت معتبرہ مثل "قاموس" و "صرح" و "منتخبی الارب" و "منتخب" و غیرہ **الْوَسَامُ** و **الْوَسَامَةُ** بمعنی نیکو رو و خوبصورت شدن از باب **كُرْمٌ** نوشته است و دریں ضعف طبعی است چنانکہ خاصیت این باب مذکور شد، فافہم. (مولوی عبدالعلی آسی)

داغ نهادن و سَمَ یَوسَم و سَمًا فهو و اِسِم و ذاك مَوْسُومُ الامر منه اَوْسَم و النهي عنه لَا تَوْسَم.

فصل

در اجوف واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الْقَوْلُ: گفتن ماضی معلوم: قَالَ قَالَ قَالُوا إلخ، قَالَ در اصل قَوْل بود و او متحرک ما قبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند قَالَ شد، همچنین تا قَالَتَا، وَقُلْنَ در اصل قَوْلْنَ بود چون و او الف شد بالتقائے ساکنین بیفتاد قُلْنَ شد فتحة قاف را بضمه بدل کردند تا دلالت کند که عین فعل که افتاده است و او بود نه یا، مستقبل معلوم: يَقُولُ يَقُولَانِ يَقُولُونَ تا آخر يَقُولُ در اصل يَقُولُ بود، ضمه بر او ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند يَقُولُ شد و در يَقُلْنَ وَتَقُلْنَ و او بالتقائے ساکنین بیفتاد، امر حاضر معلوم: قُلْ قُولَا قُولِي قُولَا قُلْنَ، اصل قُلْ أَقُولُ بود ماخوذ از تَقُولُ، ضمه بر او ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، و او بالتقائے ساکنین بیفتاد، أَقُلْ شد، بحرکت قاف از همزه وصل مستغنی شدند همزه نیز بیفتاد قُلْ شد، و ترار سد که گوئی: قُلْ از تَقُولُ ماخوذست چون تا انداخته شد و لام بوقفه ساکن گشت و او بالتقائے ساکنین بیفتاد قُلْ شد امر غائب معلوم: لِيَقُلْ لِيَقُولَا تا آخر، نهی غائب: لَا يَقُلْ لَا يَقُولَا لَا يَقُولُوا تا آخر، امر حاضر بانون ثقیله: قُولَنَّ قُولَانَّ قُولَنَّ تا آخر، بانون خفیفه: قُولَنَّ قُولَنَّ قُولَنَّ،

الْقَوْلُ: صرف صغیر:

قَالَ يَقُولُ قَوْلًا فَهُوَ قَائِلٌ وَقَوْلِيْلٌ وَقَوْلِيْلٌ يُقَالُ قَوْلًا فَذَاكَ مَقُولٌ وَمَقِيْلٌ لَمْ يَقُلْ لَمْ يَقُلْ لَا يَقُولُ لَا يُقَالُ الْأَمْرُ مِنْهُ قُلْ لِتَقُلْ لِيَقُلْ لِيَقُولُ وَنَهْيٌ عَنْهُ لَا تَقُلْ لَا تَقُلْ لَا يَقُلْ لَا يَقُلْ الظرف منه مَقَالٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مِقُولٌ وَمِقُولَةٌ وَمِقْوَالٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَقَاوِلٌ وَمَقَاوِيْلٌ وَالتصغيرُ مِنْهُمَا مَقِيْلٌ وَمَقِيْلَةٌ وَجاء مُقْبِيْلٌ وَمُقْبِيْلَةٌ بِالتصحيحِ، أفعالُ التفضيلِ مِنْهُ أَقُولُ وَالْمَوْنُتُ مِنْهُ قَوْلِيٌّ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَقَاوِلُ وَقَوْلٌ وَالتصغيرُ مِنْهُمَا أَقِيْلٌ وَقَوْلِيْلٌ.

لِيَقُلْ: در اصل لِيَقُولُ بود ضمه بر او و شوار داشته نقل کرده بما قبل دادند اجتماع ساکنین شد میان او و لام و او افتاد.

امر غائب بانون ثقیلہ: لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ تا آخر، در نہی: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ تا آخر، ونون خفیفہ: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ، در قَوْلَنَّ وَلَيَقُولَنَّ وَلَا يَقُولَنَّ واو باز پس آمد؛ زیرا کہ التقاء ساکنین مانند، ماضی مجهول: قَبِلَ قَبِلًا قَبِلُوا تا آخر، قَبِلَ در اصل قَوْلَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بقاف دادند بعد سلب حرکت قاف قَوْلَ شد، واو ساکن ما قبل او مکسور، پس واو منقلب شد بیاء، واو از قُلَنَّ تا آخر بالتقاء ساکنین افتاد، ضمہ اصل قاف باز آمد صورت معلوم و مجهول امر یکے شد اصل قُلَنَّ معلوم قَوْلَنَّ ست، واصل قُلَنَّ مجهول قَوْلَنَّ، واصل قُلَنَّ امر اُقُولَنَّ، مستقبل مجهول: يُقَالُ يُقَالَانِ يُقَالُونَ تا آخر، يُقَالُ در اصل يُقَوْلُ بود واو متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کردہ بقاف دادند واو در اصل متحرک بود اکنون ما قبل وے مفتوح گشت آں واو بالف بدل کردند يُقَالُ شد، ہمچنین در دیگر الفاظ، ودر یَقُلَنَّ الف بالتقاء ساکنین بیفتاد، امر غائب مجهول: لَيُقَلَّ لَيُقَالَا لَيُقَالُوا تا آخر، نہی غائب مجهول لَا يُقَلَّ لَا يُقَالَا لَا يُقَالُوا تا آخر، اسم فاعل قَائِلٌ قَائِلَانِ قَائِلُونَ تا آخر، قَائِلٌ در اصل قَاوِلٌ بود، چون واو را در فعل ماضی بالف بدل کردند، در اسم فاعل نیز چنین کردند، والف را حرکت کسرہ دادند، قَائِلٌ شد،

واو باز پس آمد: اگر گوئی: چرا در دَعَتَا واو باز نیاوردند با وجودے کہ التقاء ساکنین دریں جا نیز نماندہ؟ جواب: گویم اعتبار حرکت ما قبل ضمیر فاعل و تھے لازم است کہ حرف ما قبل موضوع بر سکون نباشد چنانچہ لام قَوْلَا کہ موضوع بر حرکت بود اما چون حرف ما قبل موضوع بر سکون بود لازم نیست، چون تائے دَعَتَا؛ زیرا کہ حرف است، واصل در حرف بناء ست، واصل در بنا سکون ست، اگر گفتہ شود: در آخر قَوْلَنَّ ضمیر نیست تا حرکت لام را لازم گفتہ شود، جواب میدہم: قَوْلَنَّ محمول ست بر قَوْلَا؛ لاشتراکہما فی وجوب فتحة ما قبل لختہما. (نور محمد تق)

حرکت کسرہ دادند: اگر کسی گوید: کہ الف قبول حرکت نمی کند پس چگونہ بوی کسرہ دادند؟ جواب: مراد قوم ازینکہ الف قبول حرکت نمی کند بوصف الف است، وبعداز تحریک الف نمی ماند، بلکہ ہمزہ می گردد، وہمزہ قابل حرکت ست.

اسم مفعول مَقُولٌ مَقُولَانِ مَقُولُونَ تا آخر، مَقُولٌ در اصل مَقُولٌ بود ضمّه بر او و او ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، یک واو بیفتاد، مَقُولٌ شد، پیش بعضی واو اصلی افتاد، بر وزن مَقُولٌ شد، و پیش بعضی واو زائده افتاد بر وزن مَفْعُلٌ شد.

فصل

اجوف یائی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ. البَيْعُ: فروختن و خریدن، ماضی معلوم: بَاعَ بَاعًا بَاعُوا تا آخر، اصل بَاعَ يَبِيعُ بود، یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند، بَاعَ شد، و در بَعْنِ تا آخر چون الف بالتقائے ساکنین بیفتاد فتحه باء را بکسره بدل کردند تا دلالت کند بر آن که عین فعل که افتاده است یاء ست نه واو، مستقبل معلوم: يَبِيعُ يَبِيعَانِ يَبِيعُونَ تا آخر، اصل يَبِيعُ يَبِيعُ بود، کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، يَبِيعُ شد، و در يَبِيعُ وَتَبِعَ يَاءٌ بالتقائے ساکنین افتاد، امر حاضر معلوم: بَعِ يَبِيعًا يَبِيعُوا تا آخر، و اعلال بر آں قیاس ست که در قُلْ گفته شد، بانون ثقیله: يَبِيعَنَّ يَبِيعَانَّ يَبِيعُنَّ تا آخر، بانون خفیفه: يَبِيعَنَّ يَبِيعُنَّ يَبِيعَنَّ، امر غائب: لَيَبِيعَنَّ لَيَبِيعَانَّ لَيَبِيعُنَّ تا آخر، بانون ثقیله: لَيَبِيعَنَّ لَيَبِيعَانَّ لَيَبِيعُنَّ تا آخر، بانون خفیفه: لَيَبِيعَنَّ لَيَبِيعُنَّ لَيَبِيعَنَّ، بانون ثقیله و خفیفه بر آن قیاس که گذشت، ماضی مجهول: يَبِيعَ يَبِيعًا يَبِيعُوا تا آخر، بَعِ در اصل بَعِ بود، کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند سلب حرکت ما قبل بَعِ شد، و در بَعْنِ صورت معلوم و مجهول،

البَيْعُ: صرف صغیر:

بَاعَ يَبِيعُ يَبِيعًا فَهُوَ بَائِعٌ وَبُوعٌ وَيَبِيعُ يَبِيعًا فَبِيعًا فَذَلِكَ مَبِيعٌ وَمَبِيعٌ لَمْ يَبِيعْ لَمْ يَبِيعْ لَمْ يَبِيعْ لَا يَبِيعُ لَا يَبِيعُ الْأَمْرُ مِنْهُ بَعِ لَتَبِعَ لَيَبِيعُ لَيَبِيعُ وَنَهْيٌ عَنْهُ لَا تَبِعْ لَا تَبِعْ لَا يَبِيعُ لَا يَبِيعُ الظرف منه مَبَاعٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مَبِيعٌ وَمَبِيعَةٌ وَمَبِيعٌ وَالْمَبِيعُ وَالْمَبِيعَةُ وَالْمَبِيعَةُ وَالْمَبِيعَةُ مِنْهُمَا مَبِيعٌ وَتَصْغِيرٌ مِنْهُمَا مَبِيعٌ وَمَبِيعَةٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَيْبِعُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ بُوعَى وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَبَاعٌ وَبِيعٌ وَأَبِيعٌ وَبِيعَى. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِكَاتِبِهِ وَلِمَنْ سَعَى فِيهِ وَلِوَالِدَيْهِمْ أَجْمَعِينَ.

وامر کے شد، ودر اصل مختلف ست، اصل معلوم بیَعَنَ واصل مجهول یُعِنَ، واصل امر حاضر اِیَعِنَ بود مستقبل مجهول: یُیَاعِیَانِ یُیَاعُونَ تا آخر بر قیاس یقال۔

فصل

اجوف واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ الخوف: ترسیدن، ماضی معلوم: خَافَ خَافًا خَافُوا تا آخر، خَافَ در اصل خَوِّفَ بود، و او متحرک ما قبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند خَافَ شد، خِئْفَنَ در اصل خَوِّفَنَ بود کسره بر او ثقیل بود، بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل او بالتقاء ساکنین بیفتاد، خِئْفَنَ شد، ودرین موضع بیان باب رعایت کردند که در اصل فَعِلَ بود نہ دلالت بر محذوف، مستقبل معلوم: یَخَافُ یَخَافَانِ یَخَافُونَ تا آخر، ماضی مجهول: خِئِفَ خِئِفًا خِئِفُوا تا آخر، مستقبل مجهول: یُخَافُ مِنْهُ تا آخر امر حاضر: خَفَّ خَافًا خَافُوا تا آخر، نون ثقیله و خفیفه بر قیاس گذشته، و اجوف ازین سه باب اصول آمده ست اسم فاعل از بَاعَ بَائِعٌ، و اسم مفعول مَبِيعٌ که در اصل مَبِیوعٌ بود،

و درین موضع: جواب سوال ست کسے گوید: در خِئْفَنَ و او حذف شد پس النسب آں بود کہ ضمہ دادندے ما قبل او را نہ کسره، مصنف رحمہ اللہ جواب داد، و حاصلش اینکہ: اگرچہ مناسب بو او ضمہ بود لیکن التباس می شد بمضموم العین و معلوم نمی شد کہ از مکسور العین ست پس رعایت و دلالت باصل باب کہ بکسر عین ست مقدم داشته اند از رعایت او، اگر کسے گوید؛ چرا در قُلْنَ رعایت باب نکردند کہ بفتح عین ماضی ست؟ جواب: فتح فاء بر عین کلمہ دلالت صریحی نداشت از اں کہ احتمال بود کہ اصلی باشد، فافہم۔

یُخَافُ مِنْهُ: در آوردن "منہ" دریں جا و در اسم مفعولش اشارہ است بانکہ از لازم بے حرف جر مجهول و مفعول نیاید مقدر باشد خواہ مظهر **خَفَّ:** در اصل اِخْوَفَ بود و او متحرک ما قبلش حرف صحیح ساکن حرکت او نقل کرده بما قبل دادند و او را الف کردند اجتماع ساکنین شد و در الف و فاء الف را حذف کردند، و ہمزہ را از جهت استغناء نیز حذف بردند۔

واجوف ازین: اما طَالَ یَطُولُ پس نزد بعضی از نصر ست و نزد مختصری از شرف آمده، و خلیل گوید: کہ مشترک ست در فَعِلَ بضم العین و فَعَلَ بفتح العین، و لهذا یجیء النعت طائل و طویل۔

ضمہ بریاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند، پیش بعضے یا افتاد مَبُوعٌ شد، بعدہ واو رِیاء کردند، ما قبل یاء مکسور کردند، تا مشتبہ نشود باجوف واوی مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ، و پیش بعضے واو زائدہ افتاد مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ ضمہ باء بکسرہ بدل کردند مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ، اسم فاعل از خَافَ خَائِفٌ بر قیاس قَائِلٌ، اسم مفعول مَخُوفٌ مِنْهُ کہ در اصل مَخُوفٌ بود یکے از دو واو افتاد چنانکہ در مَقُولٌ گفته شد.

فصل

ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الدُّعَاءُ وَالدَّعْوَةُ: خواندن، ماضی:

دَعَا	دَعَوْا	دَعَوَا	دَعَتْ	دَعَتَا	دَعَوْنَ	دَعَوْتَ
دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتِ	دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُنَّ	دَعَوْتُ	دَعَوْنَا

اصل دَعَا دَعَوَ بود واو متحرک ما قبل وے مفتوح واو را بالف بدل کردند دَعَا شد، اصل دَعَوَا دَعَوُوا بود واو بالف مبدل شد، والف بالتقائے ساکنین افتاد دَعَوَا شد بر وزن فَعَوَا، اصل

ضمہ بریاء: نزد اہل حجاز این تعلیل ست اما پیش بنو تمیم مَبِيعٌ است باثبات یاء و حذف واو این قیاس مطرد است نزد ایشان کہ واو را حذف کنند برائے آنکہ ثقیل ترست، وی گویند: مَقُولٌ، و یاء را سلامت دارند وی گویند: مَبِيعٌ.

الدعاء: صرف صغیر:

دَعَا يَدْعُو دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ دَاعٍ وَدُوَيْعٌ وَدُعِيٌّ يُدْعَى دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ مَدْعُوٌّ وَمُدْعِيٌّ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ مَا دَعَا مَا دُعِيٌّ لَا يَدْعُو لَا يَدْعَى لَنْ يَدْعُو لَنْ يُدْعَى الْأَمْرُ مِنْهُ أَدْعُ لِتَدْعَ لِيَدْعُ لِيُدْعَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَدْعُ لَا تَدْعُ لَا يَدْعُ لَا يَدْعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَدْعَى وَالْآلَةُ مِنْهُ مِدْعَى مِدْعَاءٌ وَمِدْعَاءٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَدَاعٍ وَمَدَاعِيٌّ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُدْعِعٌ وَمُدْعِيٌّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَدْعَى وَالْمَوْثُ مِنْهُ دُعَوَى الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَدَاعٍ وَدُعَى وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَدْعِيٌّ وَدُعِيٌّ.

مبدل شد: اگر کہے گوید: چرا لام فعل را از جهت التقائے ساکنین بحذف خاص کردند؟ جواب: ساکن ثانی ضمیر فاعل ست والضمیر لا بحذف.

دَعَتْ دَعَوَتْ بود چون واو بالف بدل شد الف بالتقائے ساکنین بیفتاد دَعَتْ شد بر وزن فَعَتْ
 والف در دَعَتْ افتاد بالتقائے ساکنین؛ زیرا که حرکت تاء اصلی نیست که در واحد ساکن بوده
 است، دَعَوْنَ بر اصل خود ست بر وزن فَعَلْنَ و همچنین باقی الفاظ تا آخر بر اصل خود اند، مستقبل
 معلوم: يَدْعُوْ يَدْعُوَانِ يَدْعُوْنَ تا آخر، اصل يَدْعُوْ يَدْعُوْ بود ضمّه بر واو ثقیل بود بیفتاد يَدْعُوْ
 شد، و همچنین ست حال تَدْعُوْ اَدْعُوْ نَدْعُوْ، وَيَدْعُوَانِ وَتَدْعُوَانِ بر اصل خود اند، وَيَدْعُوْنَ جمع
 مذکر اصلش يَدْعُوْونَ بود ضمّه بر واو ثقیل بود بیفتاد واو که لام فعل بود بالتقائے ساکنین بیفتاد
 يَدْعُوْنَ شد، بر وزن يَفْعُوْنَ، وَيَدْعُوْنَ وَتَدْعُوْنَ جمع مؤنث بر اصل خود ست بر وزن يَفْعُلْنَ
 وَتَفْعُلْنَ، وَتَدْعِيْنَ در اصل تَدْعُوْنَ بود، کسرّه بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت
 ما قبل واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، تَدْعِيْنَ شد، بر وزن تَفْعِيْنَ چون حرف ناصبه در آید گوئی:
 لَنْ يَدْعُوَ لَنْ يَدْعُوَا لَنْ يَدْعُوَا تا آخر، و نونهایکه عوضِ رفع اند از هفت لفظ ساقط شوند، بنصبه،
 و نون ضمیر بر حال خود باشد، و اگر جازمه در آید گوئی: لَمْ يَدْعُ لَمْ تَدْعُ لَمْ اَدْعُ لَمْ نَدْعُ، واو
 بجزم افتاد، و نونهایکه عوضِ رفع اند نیز بیفتد، و نون ضمیر بر حال خود باشد.

امر حاضر:

اَدْعُ	اَدْعُوا	اَدْعُوا	اَدْعِي	اَدْعُوا	اَدْعُوْنَ
--------	----------	----------	---------	----------	------------

لَنْ يَدْعُوْ: بدانکه حرف "لَنْ" نزد جمهور نحات و سیبویه بسیط یعنی غیر مرکب است بخلاف ظلیل و کسانی که مرکب از "لا" و "إن" گویند، و نزد فراء "لا" بود الف بنون بدل شد، غرض که این حرف برائے تاکید نفی مستقبل می آید، و از اینجا است که باسین و سوف جمع نشوند، و همچنین ست باقی نواصب در اکثر، و آن پیوسته بمعمول شود متصل باشد بخلاف کسانی و فراء که فصل ال را به قسم و به معمول معمولش هم جائز دارند، مثل: لَنْ وَاللَّهِ اُكْرِمَ زَيْدًا وَلَنْ زَيْدًا اُكْرِمَ، فافهم.

واو بوقفے افتاد و نونہائے عوضی بیفتادند بوقفے چنانکہ بجز مے بانون ثقیلہ :
یعنی امر بانون ثقیلہ

أَدْعُونَ	أَدْعَوَانِ	أُدْعِنَنَّ	أُدْعِنَنَّ	أَدْعَوَانِ	أَدْعُونَ
-----------	-------------	-------------	-------------	-------------	-----------

بانون خفیفہ : أَدْعُونَ أَدْعِنُ أَدْعِنُ. ماضی مجہول : دُعِيَ دُعِيَا دُعُوا تا آخر، اصل دُعِيَ دُعُوَ بود،
بو او بسبب کسرہ ما قبل یا شد، واصل دُعُوا دُعُوًا بود، و او متحرک ما قبل او مکسور آں و او را بیاء
بدل کردند دُعِيُوًا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل،
یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد دُعُوا شد، مستقبل مجہول : يُدْعَى يُدْعِيَانِ يُدْعُونَ تا آخر، يُدْعَى در
اصل يُدْعُوَ بود، و او واقع شد در چہارم جا، حرکت ما قبل او مخالف بود، و او را بیاء بدل کردند يُدْعَى
شد، باز یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند يُدْعَى شود، بریں قیاس ست
تُدْعَى وَأُدْعَى وَنُدْعَى، و در يُدْعِيَانِ وَتُدْعِيَانِ و او را بیاء بدل کردند، و در يُدْعُونَ وَتُدْعُونَ
وَتُدْعِيْنَ و او یاء شد و یاء الف، و الف بالتقائے ساکنین بیفتاد، و در يُدْعِيْنَ وَتُدْعِيْنَ جمع مؤنث و او
را بیاء بدل کردند، اسم فاعل :

دَاعٍ	دَاعِيَانِ	دَاعُونَ	دَاعِيَّةٌ	دَاعِيَتَانِ	دَاعِيَاتٌ
-------	------------	----------	------------	--------------	------------

أُدْعِنَنَّ : در اصل أَدْعُونَ بود و او را بالتقائے ساکنین حذف کردند، یا بجهت آنکہ چون ضمہ دال بود بر و او حاجتش نمائد حذف
کردند، ہمچنین یائے أَدْعِنَنَّ. بسبب کسرہ : ہر او کہ در طرف یاء در حکم طرف بعد کسرہ افتاد آنرا بیاء بدل کنند.
چہارم جا : اگر گوئی : در صورت وقوع و او برابع و تخالف حرکت ما قبل چرا و او را بیاء بدل می کنند؟ گوئیم : از بہر تخفیف چہ کلمہ
باعبار طول ثقیل شدہ، اگر گوئی : و او در مَدْعُوٌّ وَعَدُوٌّ در چہارم جا افتادہ است چرا بیاء بدل نکردند؟ جواب : این قاعدہ بفعل
مختص ست نہ عام مر اسم و فعل را، کذا ذکر العلامة التفتازانی، اگر گوئی : و او در ارعوی در چہارم جا افتادہ است، چرا بیاء بدل
نکردند؟ جواب : تعلیل لام کلمہ چون مقدم ست بر عین پس اگر عین را ہم تعلیل کردندے تو الی اعلا لئین لازم می آمد، ولہذا در
طَوَى وَقَوَى و او سلامت داشتہ اند. (مولوی نور علی)

باز یاء متحرک : اگر گوئی : چرا و او را اول بالف بدل نکردند تا مسافت قصر می بود؟ جواب : رعاية لكلا القانونين، یا آنکہ
قاعدہ کتابت آں بیاء نیز ازاں بر می آمد چہ اگر بالف اولاً بدل میکردند بالف نوشتہ می شد نہ بیاء.

دَاعٍ در اصل دَاعُوٌ بود، و او در چہارم جا افتاد و ما قبل او مکسور بیاء بدل کردند، و ضمہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد، دَاعٍ شد، و چون الف و لام در آری یاء باقی ماند، چنانکہ گوئی: الدَّاعِي، و در دَاعِيَانِ و او یاء شد، دَاعُوْنَ کہ اصلش دَاعُوْنَ بود، و او یاء شد، ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، بعد از سلب حرکتِ ما قبل، یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد، دَاعُوْنَ شد بر وزن فَاعُوْنَ، اسم مفعول: مَدْعُوٌّ مَدْعُوَانِ مَدْعُوٌّ نَاحٍ، مَدْعُوٌّ در اصل مَدْعُوٌّ بود، و او اول را در دوم ادغام کردند مَدْعُوٌّ شد، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الرَّمِي: تیر انداختن، ماضی معلوم: رَمِيَ رَمِيًا رَمَاتٍ رَمَاتًا رَمِيًا تا آخر، ماضی مجهول: رَمِيَ رَمِيًا رَمَاتًا تا آخر، مستقبل معلوم: يَرْمِي يَرْمِيَانِ يَرْمُونُ تا آخر، واحد مؤنث مخاطبہ و جمع وے یکمانست، لیکن جمع بر اصل خودست بر وزن تَفْعَلُنَّ، و واحد در اصل تَرْمِيْنُ بود کسرہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء کہ لام فعل ست بالتقائے ساکنین بیفتاد، تَرْمِيْنُ شد بر وزن تَفْعِيْنُ چون ناصبہ در آید گوئی: لَنْ يَرْمِي، و چون

بالتقائے ساکنین: یعنی تنوین و یاء اگر کہے گوید: چرا تنوین را بالتقائے ساکنین حذف نکردند؟ جواب میدہم: تنوین علامت اسم متمکن ست و العلامه لا تحذف مگر وقتیکہ نائب مناب داشتہ، و آل سہ چیز ست اضافت و الف و نون تشبیہ و جمع، یا گویم: تنوین حرف صحیح ست و یاء حرف علت، و حرف علت لائق بحذف ست نہ حرف صحیح، و یا گویم: تنوین خفیف ست و یاء ثقیل و خفت مطلوب ست در کلام، و ایضا اگر تنوین را حذف می کردند التباس بواحد مخاطبہ امر باب مفاعلة لازم می آمد، و تزامی رسد کہ گوئی: و او در طرف بعد کسرہ افتاد آل و او را یاء کردند و یاء را بالتقائے ساکنین حذف کردند، دَاعٍ شد.

رَمِي: صرف صغیر:

رَمِيَ يَرْمِي رَمِيًا فَهُوَ رَامٌ وَرُوَيْمٌ وَرَمِيٌّ يَرْمِي رَمِيًا فَذَاكَ مَرْمِيٌّ وَرَمِيٌّ لَمْ يَرْمِ لَمْ يَرْمِ مَا رَمِيَ مَا رَمِيَ لَا يَرْمِي لَا يَرْمِي لَنْ يَرْمِي لَنْ يَرْمِي الْأَمْرُ مِنْهُ إِزْمٌ لِتَرْمٍ لِيَرْمِي وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَرْمٍ لَا تَرْمٍ لَا يَرْمِ لَا يَرْمِ الْظَرْفُ مِنْهُ مَرْمِيٌّ وَالْأَلَّةُ مِنْهُ مَرْمِيٌّ وَمَرْمَاةٌ وَمَرْمَاءٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَرْمِيٌّ وَمَرْمَاةٌ وَمَرْمِيٌّ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَرَامٍ وَمَرَامِيٌّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَرْمِيٌّ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ رُمِيًّا وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَرَامٌ وَرَمِيٌّ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَرْمِيٌّ وَرُمِيًّا.

جازمہ در آید گوئی: لَمْ یَرَمِ یا بجزمے بیفتد، چنانچہ واو در لَمْ یَدْعُ، امر حاضر:

إِرْمٍ	إِرْمِیَا	إِرْمُوا	إِرْمِی	إِرْمِیَا	إِرْمِیْنَ
--------	-----------	----------	---------	-----------	------------

بانون ثقیلہ اِرْمِیْنَ تا آخر بانون خفیفہ اِرْمِیْنَ اِرْمُنْ اِرْمِنْ، مستقبل مجهول یُرْمِی یُرْمِیَانِ یُرْمُونَ تا آخر بر قیاس یدعی، اسم فاعل:

رَامٍ	رَامِیَانِ	رَامُونَ	رَامِیَّةٌ	رَامِیَّتَانِ	رَامِیَاتٌ
-------	------------	----------	------------	---------------	------------

اسم مفعول: مَرَمِیٌّ مَرْمِیَّانِ مَرْمِیُّونَ تا آخر، مَرَمِیٌّ در اصل مَرْمُویٌّ بود. بروزن مَفْعُولٌ، واو ویاء در یک کلمہ جمع شدند، و سابق ساکن بود و او را یاء کردند ویاء را در یاء ادغام نمودند، و میم را برائے مناسبت یاء کسرہ دادند، مَرَمِیٌّ شد، ناقص واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ الرِّضِیُّ والرِّضَوَانُ: خشنود شدن و پسندیدن، ماضی معلوم: رَضِیَ رَضِیًّا رَضُوا تا آخر، اصل رَضِیَ رَضُوا بود، واو بود در طرف و ما قبل او مکسور، و او را بیاء بدل کردند، رَضِیَ شد، و رَضُوا در اصل رَضُوا بود و او برائے کسرہ ما قبل یاء شد رَضِیُوا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد رَضُوا شد. بروزن فَعُوْا، ماضی مجهول: رَضِیَ رَضِیًّا رَضُوا بر قیاس رُمِیَ تا آخر، مستقبل معلوم: یَرْضِیَ یَرْضِیَانِ یَرْضُونَ تا آخر و او را یاء کردند ویاء را الف واحد مخاطبہ و جمع مخاطبات ایجاد در صورت موافق اند، و در تقدیر مخالف اصل تَرْضِیْنَ واحد مَوْنَتْ تَرْضِیْنَ بر

رَضُوا: صرف صغیر از یں باب ناقص بر قیاس دَعَا یَدْعُوْا است. **یَرْضِیَ:** یَرْضِیَ در اصل یَرْضُوا بود و او در موضع ثالث بود اکنون در رابع واقع شد، و حرکت ما قبل مخالف واو بود، و او را یاء کردند بعدہ قاعدہ یاقتنند یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، یَرْضِیَ شد بچو یدعی.

تَرْضِیْنَ: در اصل تَرْضَوِیْنَ بود و او واقع شد در رابع، و حرکت ما قبلش مخالف بود بیاء بدل کردند، بعدہ یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد در الف ویائے ضمیر الف را حذف کردند تَرْضِیْنَ شد.

وزن تَفْعَلَيْنَ بود، وَتَرَضَيْنَ جمع مَوْنُث بر وزن تَفْعَلْنَ بر اصل ست، مستقبل مجهول: يُرَضَى تا آخر، ناقص یائی نیز از باب الْخَشْيَةِ: ترسیدن، ماضی معلوم: خَشِيَ خَشِيًّا خَشُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يَخْشَى يَخْشِيَانِ يَخْشَوْنَ همچو يُرَضَى، ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّخْوَةُ: ست شدن، ماضی معلوم: رَخُوَ رَخَوَا رَخُوا، رَخُوا در اصل رَخُوُوا بود، ماضی مجهول: رُخِيَ بر قیاس دُعِيَ مستقبل معلوم: يَرُخُوُ يَرُخَوَانِ يَرُخُونُ تا آخر، مستقبل مجهول: يُرْخَى همچو يُدْعَى، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّعْيُ وَالرَّعَايَةُ: چرانیدن و نگاه داشتن، ماضی معلوم: رَعَى رَعِيًّا رَعُوا تا آخر، مستقبل معروف: يَرَعَى يَرَعِيَانِ يَرَعُونَ تا آخر، امر حاضر: ارْضُ ارْضِيًّا ارْضُوا تا آخر، بانون ثقیله: ارْضِيَنَّ ارْضِيَانَّ ارْضُونَنَّ ارْضِيَانَّ ارْضِيَانَّ بانون خفیفه: ارْضِيَنَّ ارْضُونَنَّ و هم بریں قیاس:

إِحْشَ	إِحْشِيًّا	إِحْشُوا	إِحْشِي	إِحْشِيًّا	إِحْشِيَنَّ
وَارْعَ	إِرْعِيًّا	إِرْعُوا	إِرْعِي	إِرْعِيًّا	إِرْعِيَنَّ

خَشُوا: در اصل خَشِيُوا بود ضممه بر یاء ثقیل داشته نقل کرده بما قبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، یاء افتاد، خَشُوا شد. **معلوم:** صرف صغیر این ابواب ناقص یائی همچو رَمَى يَرْمِي، و ناقص واوی همچو دَعَا يَدْعُو است. (مولوی انور علی) **يَخْشَوْنَ:** در اصل يَخْشِيُونُ بود یاء متحرک ماقبلش مفتوح، یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و واو، الف را حذف کردند یخشون شد.

رَخُوُوا: ضممه بر واو دشوار داشته ساکن کردند و با اجتماع ساکنین حذف نمودند رَخُوا شد. **ارْضَنَّ:** در اصل ارْضُوا بود، واو در رابع افتاد و حرکت ماقبل مخالف آں بود، واو را یاء کردند و یاء را بجز می ساقط کردند، ارْضُ شد.

ارْضُونَنَّ: در اصل ارْضُونُ بود، واو را بیاء بدل کردند، و یاء را بانفتاح ماقبل بالف و الف را با اجتماع ساکنین حذف نمودند ارْضُونُ شد اجتماع ساکنین شد در واو ضمیر و نون تاکید، واو را حرکت ضممه دادند از آنکه ضممه اصل ست در تحریک واو، چنانکه کسره در یاء و این هر دو بعد فتحه ثقیل نیست، ارْضُونُ شد، و همچنین ست ارْضِيَنَّ صیغه واحد مَوْنُث.

امر از تَرخُوا:

أُرْخُ	أُرْخُوا	أُرْخُوا	أُرْخِي	أُرْخُوا	أُرْخِينَ
--------	----------	----------	---------	----------	-----------

همچو اُدْعُ، اسم فاعل: رَاضٍ وَخَاشٍ وَرَاعٍ وَرَاحٍ بر قیاس دَاعٍ وَرَامٍ، اسم مفعول: مَرَضِيٌّ وَمَخْشِيٌّ وَمَرَعِيٌّ وَمَرَّخُوٌّ بر قیاس مَرَمِيٌّ وَمَدْعُوٌّ، ناقص از باب فَعِلَ يَفْعَلُ نیامده است.

ای حسب بحسب

فصل

لفیف مفروق از سه باب آید، **اول:** از باب فَعَلَ يَفْعَلُ چون: الْوَقَايَةُ: نگاه داشتن، ماضی معلوم: وَقَى وَقَيَا وَقَوَا إلخ. بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: يَقِي يَقِيَانِ يَقُونَ تا آخر، يَقِي در اصل يَوْقِي

رَاضِي: یعنی رَاضٍ وَرَاحٍ همچو دَاعٍ در اصل رَاضِيٌّ وَرَاحِيٌّ وَدَاعِيٌّ بود، و او در رابع افتاد، و حرکت ما قبل مخالف بود یاء کردند، و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند، رَاضٍ وَرَاحٍ وَدَاعٍ شد. **وَخَاشِي:** یعنی خَاشٍ وَرَاعٍ همچو رَامٍ در اصل خَاشِيٌّ وَرَاعِيٌّ بود، ضمه بر یاء دشوار داشته، ساکن کردند، و یاء را با اجتماع ساکنین حذف نمودند.

مَرَضِيٌّ: مَرَضِيٌّ در اصل مَرَضُوٌّ بود، و او را؛ رعایة للباب، بیاء بدل کردند، مَرَضُوٌّ شد، بعده او و یاء یکجا بهم آمدند، و اول آنها ساکن بود، و او را یاء کردند، و یاء را در یاء ادغام نمودند، و ضمه ضاد را بکسره بدل کردند. برائے مناسبت یاء، مَرَضِيٌّ شد، اگر گوئی: چرا قاعده مطرده را ترک کرده بر قیاس مَدْعُوٌّ ادغام نکردند، و راه شذوذ رفتند؟ گوئیم: که چون او در جمع تصاریف این باب مثل ماضی مضارع و معروف و مجهول و اسم فاعل بیاء بدل کرده بودند، سزاوار آن شد که در اسم مفعول نیز بیاء بدل نمایند، تا حکم باب مختلف نگردد، و فاضل بر جندی گفته: که هر ناقص واوی که بر وزن فَعَلَ بکسر العین باشد در اسم مفعولش جائز است که ادغام کنند، و مَرَضُوٌّ گویند: و جائز است که بیاء بدل کنند و مَرَضِيٌّ گویند، و این نصح و اشهر است.

وَقَى: صرف صغیر:

وَقَى يَقِي وَقَيَا فَهَوَ وَاقٍ وَأَوِيَقُ وِوَقِي يُوْقِي وَقِيَا فَذَاكَ مَوْقِي وَمَوْقِي لَمْ يِقْ لَمْ يُوْقِ مَا وَقَى مَا وَقَى لَا يَقِي لَا يُوْقِي لَنْ يَقِي لَنْ يُوْقِي الْأَمْرُ مِنْهُ قَ لَتُوْقِ لِيُقِ لِيُوْقِ وَنَهِيَ عَنْهُ لَا تَقِ الظَّرْفُ مِنْهُ مَوْقٍ وَالْأَلَّةُ مِنْهُ مِيْقِي وَمِيْقَاةٌ وَمِيْقَاءُ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَوَاقٍ وَمَوَاقِي وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَوْيِقٌ وَمَوْيِقَاةٌ وَمَوْيِقِي أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَوْقِي وَالْمَوْنُثُ مِنْهُ وَقِيَا وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَوْاقٍ وَوَقِي وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَوْيَقِي وَوَقِيَا.

و صرف صغیر ابواب دیگر برین قیاس آید.

بود، و او افتاد چنانچه در یَعِدُ، وضمه یاء افتاد چنانکه در یَرْمِي، پس حکم و او این حکم و او مثال ست، و حکم یاء او حکم یائے ناقص دارد بانصبه گوئی: لَنْ يَّقِيَّ الْخِ، و باجازمه گوئی: لَمْ يَقِ لَمْ يَقِيَّا لَمْ يَقُوا تا آخر، اسم فاعل: وَاقٍ وَاقِيَانٍ وَاقُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْقِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

امر حاضر:

ق	قِيَا	قُوا	قِي	قِيَا	قِيَنَّ
---	-------	------	-----	-------	---------

بانون ثقیله:

قِيَنَّ	قِيَانٌ	قَنَّ	قَنَّ	قِيَانٌ	قِيَنَّ
---------	---------	-------	-------	---------	---------

بانون خفیفه:

قِيَنَّ	قَنَّ	قَنَّ
---------	-------	-------

باب دوم: فَعِلَ يَفْعَلُ الْوَجِيُّ: سوده شدن سم ستور، ماضی معلوم: وَجِيَ وَجِيًّا وَجُوًّا بر قیاس رَضِيَ، مستقبل معلوم: يَوْجِي چوں يَرْضَى، امر حاضر: اِيَجِ اِيَجِيًّا اِيَجُوًّا تا آخر بر قیاس اِرْضَ، بانون ثقیله: اِيَجِيَنَّ بر قیاس اِرْضِيَنَّ، بانون خفیفه: اِيَجِيَنَّ اِيَجُونُ اِيَجِيَنَّ، اسم فاعل: وَاجٍ چوں رَامٍ، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ الْوَلِيُّ: نزدیک شدن،

ق: در اصل اَوْقِي بود و او را بموافقت مضارع حذف کردند، و آخر را با مرساکن کردند، علامت سکون سقوط حرف علت شد اِقِ شد، همزه که بسبب تعذر ابتداء بساکن آورده بودند چوں آن تعذر بر طرف شد همزه را حذف کردند "ق" شد، و تزارس که از تَقِي بناکنی، تاء را حذف کنی و یاء را بوقفه ساقط نمائی "ق" ماند.

قُوا: از تَقُون بنا کردند تا علامت مضارع را حذف کردند و آخر را وقف نمودند نون اعرابی افتاد قُوا شد. **وَجُوًّا:** در اصل وَجِيُوًّا بود و ضمّه بر یاء دشوار داشت نقل کرده ما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند و جُوًّا شد.

ماضی معلوم: وَلِيَّ وَلِيَا وَلُوا چوں رَضِي، مستقبل معلوم: يَلِيَّ يَلِيَانِ يَلُونَ چوں يَقِي۔
 لفیف مقرون از دو باب آید **اول**: از باب فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطِّيُّ: پیچیدن، ماضی معلوم:
 طَوَى طَوِيَا طَوُوا بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونَ چوں يَرْمِي، امر
 حاضر: اَطْوِ اَطْوِيَا اَطْوُوا چوں اَرْمِ اَرْمِيَا اَرْمُوا، اسم فاعل: طَاوِ طَاوِيَانِ اِلَخ چوں رَامِ، اسم
 مفعول: مَطْوِيَّ مَطْوِيَانِ مَطْوِيُونَ تا آخر۔

باب دوم: فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطِّيُّ: گرسنه شدن، ماضی معلوم: طَوِيَّ طَوِيَا طَوُوا تا آخر،
 مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونَ تا آخر، امر حاضر: اَطْوِ چوں اَرْضِ، اسم فاعل: طَاوِ
 چوں رَاضِ، اسم مفعول: مَطْوِيَّ تا آخر۔ مہوز الفاء صحیح از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الأَمْرُ: فرمودن،
 ماضی: أَمَرَ أَمْرًا أَمْرًا تا آخر، مستقبل: يَأْمُرُ يَأْمُرَانِ يَأْمُرُونَ تا آخر، چنانچہ در صحیح دانستہ شد، امر
 حاضر: أَوْمَرُ أَوْمَرًا أَوْمَرُوا تا آخر، اصل أَوْمَرُ أَوْمَرًا بود، دو ہمزہ جمع شدند، اول مضموم ثانی ساکن،

الطِّيُّ: طَيٌّ در اصل طَوِيٌّ بود و او یادریک کلمہ بہم آمدند اول آنہا ساکن بود و او رایاء کردہ در یاء ادغام کردند طَيٌّ شد۔
طَوَى: در اصل طَوِيَّ بود بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند طَوَى شد، و در واو کہ عین کلمہ است این تعلیل
 نکردند از آنکہ اجتماع تعلیلین در یک کلمہ از جنس واحد لازم می آمد۔

طَوِيَّ: صرف صغیر:

طَوَى يَطْوِيَّ طَيًّا فَهُوَ طَاوٍ وَطَوِيٌّ وَطَوِيَّ يَطْوِي طَيًّا أَفْذَاكَ مَطْوِيٌّ وَمَطْوِيٌّ مَا طَوَى مَا طَوِيَّ لَمْ يَطْوِ لَمْ يَطْوِ لَا يَطْوِي
 لَا يَطْوِي لَنْ يَطْوِي لَنْ يَطْوِي الأَمْرُ مِنْهُ اَطْوِ لِتَطْوِ لِتَطْوِي لِتَطْوِي وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَطْوِ لَا تَطْوِي لَا يَطْوِ لَا يَطْوِي الظَّرْفُ مِنْهُ
 مَطْوَى وَمَطْوَاءٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَطْوِيٌّ وَمَطْوِيَّةٌ وَالتَّجْمِيعُ مِنْهُمَا مَطَاوٍ وَمَطَاوِيٌّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَطْوَى وَالْمَوْثُ
 مِنْهُ طَيًّا التَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَطْوِيٌّ وَطَيًّا وَالتَّجْمِيعُ مِنْهُمَا أَطَاوٍ وَطَوَى۔

مستقبل معلوم: و در بعض نسخ بجائے این تصریف قوی یقوی یافتہ می شود فرق این قدر است کہ طَوِيَّ يَطْوِي ناقص یائی
 و رَضِي يَرْضِي ناقص واوی بقاعدہ رَضِي يَرْضِي واو ش یاء شد۔ **صحیح**: مراد بصحیح در اینجا مہوز است فقط بے قران حرف علت۔

ثانی را بواو بدل کردند برائے ضمہ ما قبل، اگر اول مکسور باشد ثانی بیاء بدل شود، چنانکہ در امر حاضر اَدَبٌ يَأْدِبُ گوئی: اِدْبٌ، واگر مفتوح بود دوم بالف شود، چنانکہ گوئی: اَمَنَ در اصل اَمَّنَ بود، ہمزہ ثانی بمناسبت حرکت ما قبل الف شد۔

مہوز العین صحیح الزَّارُ: بانگ کردن شیر زَارَ يَزْعُرُ چوں: ضَرَبَ يَضْرِبُ مہوز اللام صحیح القرءُ: خواندن قرأَ يَقْرَأُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ۔ مہوز اللام واجوف يَأْتِي الْمَجِيءُ: آمدن جَاءَ يَجِيءُ مَجِيئًا فَهَوَ جَاءَ وَجِيءٌ يُجَاءُ مَجِيئًا فَهَوَ مَجِيءٌ الْأَمْرُ جِيءٌ وَالنَّهْيُ لَا تَجِيءُ۔

مہوز الفاء وناقص الأتْيُ وَالإِتْيَانُ: آمدن أَتَى يَأْتِي چوں: رَمَى يَرْمِي، ودر امر گوئی: إِيْتِ ہمزہ یاء شد۔ مہوز العین ومثال الوأْدُ: زندہ در گور کردن وَأَدَّ يَدُّ چوں: وَعَدَّ يَعْدُ۔

مہوز العین ولفيف مقرون الوأْيُ: وعدہ کردن وَأَى يَأْيِي چوں: وَقَى يَقِي۔ مہوز الفاء ولفيف مقرون الأوْيُ: جائے گرفتن أَوَى يَأْوِي چوں: طَوَى يَطْوِي۔

مہوز الفاء ومضاعف الإمامة پیشوائی کردن أَمَّ يَوْمٌ چوں مَدَّ يَمُدُّ حکم مضاعف دارد، پس حکم مہوز ہر باب بر قیاس آن باب بود۔

جاءُ: در اصل جَاءَ يٌ بود بتقدیم یاء بر ہمزہ یاء واقع شد بعد الف فاعل یاء را ہمزہ بدل کردند جَاءَءٌ شد، دو ہمزہ جمع آمدند کیے از انہا مکسور ثانی را بیاء بدل کردند جَاءِءٌ شد ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردند اجتماع ساکنین شد در میان یاء و تنوین، یاء را حذف کردند جَاءَءٌ شد، واین نزد سیبویہ است، واما نزد خلیل اصل جَاءَءٌ جَاءِءٌ بود، ہمزہ را بجائے یاء بردند پس جَاءِءٌ شد، ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردہ بالتقاء ساکنین حذف نمودند۔

مَجِيءُ: در اصل مَجِيءٌ بود، ضمہ بر یاء ثقیل داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند، اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، واورا بر مذہبے حذف کردند و بر مذہبے یاء مَجِيءٌ شد بر قیاس مَبِيءٌ۔ **الأوِي:** بضم اول وکسر ثانی۔

از سه باب اصول آمده است، اول فَعَلَ يَفْعُلُ، چنانکه گذشت، دوم فَعَلَ يَفْعَلُ چوں: بَرَّ يَبْرُ بَرًّا فَهُوَ بَارٌّ الْأَمْرُ بَرٌّ بَرًّا بَرُّرٌ.

سوم فَعَلَ يَفْعَلُ چوں: فَرَّ يَفِرُّ، ودر امر و اخوات وے ازین دو باب سه وجه جائز است؛ زیرا که ضمه از برائے موافقت عین مستقبل بود ساقط شد، نون ثقیله: مُدَّنَ مُدَّانٌ مُدَّنَ مُدَّنًا مُدَّنًا مُدُّنَانٌ، بانون خفیفه مُدَّنَ مُدَّنًا مُدَّنًا، اسم فاعل مَادٌّ مَادَّانِ مَادُّونَ مَادَّةٌ مَادَّتَانِ مَادَّاتٌ، اسم مفعول مَمْدُودٌ مَمْدُودَانِ مَمْدُودُونَ تا آخر.

فصل

بدانکه مصدر میمی و اسم مکان و زمان در فعل ثلاثی مجرد از یَفْعَلُ مَفْعَلٌ آید چوں: مَشَرَبٌ یعنی آشامیدن، و زمان آشامیدن و مکان آشامیدن، و از یَفْعَلُ نیز همچنیں آید چوں: مَقْتَلٌ ودر چند کلمه اسم زمان و مکان بر وزن مَفْعَلٌ است چوں: مَطْلَعٌ و مَشْرِقٌ و مَغْرِبٌ و مَسْجِدٌ و مَنْبِتٌ، و مَفْرِقٌ و مَسْقِطٌ و مَنْسِكٌ و مَجْرَزٌ، ودریں جا همه فتح جائز بود، و از یَفْعَلُ مصدر میمی مَفْعَلٌ آید، و اسم زمان و مکان مَفْعَلٌ آید چوں: مَجْلَسٌ مَجْلِسٌ، و از ناقص و لفیف مطلقا همه مَفْعَلٌ آید، و از مثال مطلقا همه مَفْعَلٌ چوں مَوْعِدٌ، و هر چه نه چنیں بود اوشاذ باشد.

فتح جائز بود: و مَنَجَّرٌ و مَوْفِقٌ و مَسْكِنٌ نیز ازان است که فتح و کسره هر دو جائز است و مصنف رحمته الله ذکر آن نکرده. **مطلقا:** یعنی خواه از یَفْعَلُ بکسر العین باشد یا نه، و خواه لفیف مقرون باشد یا مفروق. (مولوی انور علی)

و از مثال: شعر:

ظرف یَفْعَلُ مَفْعَلٌ است الا از ناقص ای کمال غیر یَفْعَلُ مَفْعَلٌ آید دائما الا مثال

شاذ باشد: چوں مَطْنَةٌ بکسر ظای معجمه از نَصَرَ و اما مَحْبِرَةٌ بفتح باء و ضم آن صیغه ظرف بمعنی دوات. و مَقْبِرَةٌ بجرکات ثلاثه باء، و مَشْرِقٌ مثله از قبیل اسم ظرف نیستند اگر چه معنی ظرفیت در آن یافته می شود، کذا حقق شارح الاصول.

بدانکه مَفْعَلٌ وَمِفْعَلَةٌ وَمِفْعَالٌ برائے آلہ بود چوں: مِخِيطٌ وَمِفْرَقَةٌ وَمِقْرَاضٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مرت بود چوں: ضَرْبَةٌ، وَفِعْلَةٌ برائے ہیأت بود چوں: جِلْسَةٌ، وَفِعْلَةٌ برائے مقدار بود چوں: أُكْلَةٌ، وَفِعَالَةٌ برائے آن چیز آید کہ از فعل ساقط شود چوں كُنَّاسَةٌ وَقِلَامَةٌ وَقِرَاضَةٌ.

بدانکه از مزید ثلاثی و رباعی مجرد و مزید فیہ مصدر میسی و اسم مکان و اسم زمان بروزن اسم مفعول آن باب بود چوں: مُكْرَمٌ وَمُدْحَرَجٌ وَمُتَدَحْرَجٌ.

فصل

بدانکه فَعْلٌ يَفْعَلُ مشروط است بانکه عین فعل او یا لام فعل او حرفی از حروف حلق باشد، و آن شش حرف است: همزه و هاء و حا و خاء و عین و غین،

مرت بود: بنائے مرت و نوع از فعل ثلاثی مجرد کہ تاء در آخر مصدرش نباشد بر فَعْلَةٌ بالفتح، و فَعْلَةٌ بالكسر باشد، و اگر تاء در آخرش بود بچو: نِشْدَةٌ وَرَحْمَةٌ پس بروزن مصدر مستعمل آن باب آید، و از غیر ثلاثی اگر در مصدرش تاء باشد، پس بر مصدر مستعملش می آید، چوں دَحْرَجَةٌ وَاسْتِقَامَةٌ، و اگر تاء در آخرش نباشد در مصدر مستعملش تاء زائد کرده شود، چوں اِنطِلَاقَةٌ وَتَدْحَرَجَةٌ. (مولوی انور علی)

فصل: بدانکه این شروع است در بیان خواص ابواب ثلاثی مجرد چوں این ابواب کثیر الخواص اند احتوائے آن دریں مختصر دشوار بود، لہذا بالکلیہ آنہا را ترک کردند، مگر خاصہ باب فَعْلٌ يَفْعَلُ بفتح عین ماضی و مضارع کہ اکثر بر اذہان مبتدیان در لزوم این خاصہ کہ از یک جانب است بجانب دیگر اشتباہ می شود لہذا می گوید: کہ این باب مشروط است بانکہ بجائے عین فعلش یا لام فعلش حرفی از حروف حلق باشد تا ثقل آن حرف حلقی ملاقی خفتے کہ از فتح عین عارض شدہ بنماید پس معلوم شد کہ ہر گاہ ماضی و مضارع را بجهت فتح عین لہنا خفتے عارض خواهد شد تا گزیر است در انہا بودن حرفی از حروف حلق، نہ اینکہ جائیکہ حرف حلق خواهد بود فتح عینین ہم ضرور خواهد بود، فلہذا اَبی یأبئی را شاذ گفتند؛ لخلو عن حروف الحلق مع فتح العینین و دَخَلَ يَدْخُلُ را از آنکہ ضرور نیست کہ ہر جا کہ حرف حلق بود لا محالہ در آنجا فتح بودہ باشد چنانکہ وضو شرط نماز است کہ نماز بے وضو یافتہ نمی شود، نہ اینکہ ہر جا کہ وضو یافتہ شود نماز ہم بالضرور یافتہ شود؛ زیرا کہ جائز است کہ وضو برائے طواف و تلاوت قرآن شریف و امثال آن کردہ باشد. (مولوی انور علی)

و در مثال ازین باب چون: وَضَعَ يَضَعُ، و او در مستقبل معلوم بیفتاد؛ زیرا که در اصل یَوْضَعُ بوده است چنانکه در یَعِدُ بعده کسره ضاد را بفتح بدل کردند بجهت موافقت حرف حلق بخلاف وَجَلَّ يَوْجَلُّ که و او باقی ماند بر حال خود.

باب افعال صحیح ماضی: أَكْرَمَ أَكْرَمًا أَكْرَمًا تا آخر، مستقبل: يُكْرِمُ يُكْرِمَانِ يُكْرِمُونَ تا آخر، اصل يُكْرِمُ يُأَكْرِمُ بوده است چون در أَكْرِمُ که در اصل أَكْرِمُ بود، دو همزه جمع شدند یکی را از جهت گرانی انداختند، و در باقی الفاظ نیز افتاد جهت موافقت أَكْرِمُ، امر حاضر را از مستقبل مخاطب گیرند، و گویند أَكْرِمُ أَكْرِمًا أَكْرِمًا تا آخر، و این همزه قطعی ست چون بما قبل خود متصل شود ساقط نگردد چون: فَأَكْرِمْ وَتَمَّ أَكْرِمْ و نون ثقیله و خفیفه بران قیاس که دانسته شد، اسم فاعل: مُكْرِمٌ مُكْرِمَانِ مُكْرِمُونَ تا آخر، اسم مفعول:

و در مثال: جواب سوال ست اگر کسی گوید هرگاه فَتَحَ يَفْتَحُ بفتح عین باشد و او از مضارع او چرا حذف نمودند؟ جواب میدهم: که یضع را در استعمال بحذف او یافته اند و حذف او نمی شود مگر از کسر عین، پس برائے محافظت قاعده صریفه فرض کرده اند که اصل او یوضع بود بکسر عین بعد از حذف او کسره را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق ثقیل، چنانچه تقدیر عدل در عُمَرُ برائے و قایت قانون نحو کرده اند، و لازم نیست که این مراعات در هر جامری دارند، و امثال یعد نیز مفتوح العین نمایند از آنکه مقام هر یک جداگانه است جائے بحسب مقام اعتبار چیزے می کنند، و جائے بمقتضائے محل آن چیز را از اعتبار ساقط می گردانند:

هر سخن وقتی و هر نکته مقامے دارد (مولوی انور علی)

يَأْكُرِمُ: بدلیل آنکه مضارع حاصل می شود زیادت یکی از حروف اتین بر ماضی وے و چون ماضی أَكْرِمُ با ثبات همزه قطعی بود لاجرم در مضارع ثابت خواهد بود، بخلاف همزات وصل چون: يَفْتَعِلُ وَيَسْتَفْعِلُ که خود بخود از مضارع ساقط می شود. (مولوی انور علی)

أَكْرِمُ: اگر گوئی: که قاعده مطرده است که هر جادو همزه جمع آید و یکی از آنها مضموم باشد ثانی را باو بدل می کنند، پس چرا ازین قاعده اعراض کرده بسوئے حذف که نادر الوقوع ست رقتند و همزه ثانی را باو بدل نه نمودند؟ جواب: عرب را مهیا ممکن در کلام خود خفت مطلوب می باشد، چنانچه از جمع تکسیر خماسی، و ترخیم هوید است، و هر چند که خفت زائد شود لا محاله اولی خواهد بود، فلذا حذف را بر قلب ترجیح دارند. (مولوی انور علی)

مُكْرَمٌ مُكْرَمَانِ مُكْرَمُونَ تا آخر، غالب در باب افعال تعدیہ فعل ثلاثی مجرد لازم باشد چوں:
 أَذْهَبْتُ زَيْدًا فَذَهَبَ زَيْدٌ وَأَجْلَسْتُ زَيْدًا فَجَلَسَ زَيْدٌ، و شاید کہ بمعنی دخول در وقت باشد
 چوں: أَصْبَحَ زَيْدٌ وَأَمْسَى، و گاه باشد کہ بمعنی رسیدن بہنگام بود چوں: أَحْصَدَ الزَّرْعُ، و بمعنی
 کثرت آید چوں: اَثْمَرَ النَّخْلُ، و بمعنی یافتن چیزے بر صفتے باشد چوں: أَحْمَدْتُ زَيْدًا أَيَّ
 وَجْدْتُهُ مَحْمُودًا، و بمعنی سلب نیز بیاید چوں: أَشْكَيْتُهُ مِثَالَ وَاوی، الإِعَادُ: بيم کردن در اصل
 اِوْعَادٌ بود و او ساکن را برائے کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند اِيعَادٌ شد، ماضی معلوم: اَوْعَدَ اَوْعَدَا
 اَوْعَدُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوعِدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُونَ تا آخر، امر حاضر: اَوْعِدْ اَوْعِدَا اَوْعِدُوا
 اِخ، اسم فاعل: مُوْعِدٌ اِخ، اسم مفعول: مُوْعَدٌ اِخ. مثال یائی الإيسار: تو انگر شدن، ماضی
 معلوم: اَيَسَرَ اَيَسَرَا اَيَسَرُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ تا آخر، ماضی
 مجهول: اُوسِرَ اُوسِرَا اُوسِرُوا اِخ مستقبل مجهول يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ اِخ.

امر حاضر:

أَيَسِرُ	أَيَسِرَا	أَيَسِرُوا	أَيَسِرِي	أَيَسِرَا	أَيَسِرُونَ
----------	-----------	------------	-----------	-----------	-------------

امر حاضر بانون ثقیله:

أَيَسِرَنَّ	أَيَسِرَانَّ	أَيَسِرُونَ	أَيَسِرِيَنَّ	أَيَسِرَانَّ	أَيَسِرُونَ
-------------	--------------	-------------	---------------	--------------	-------------

غالب در باب افعال: یعنی استعمال این باب برائے تعدیہ اکثری است بنسبت خواص دیگر، و بیانش می آید یا بہ نسبت لزوم کہ
 نیز از خواص این باب است چوں: كَبَيْتُهُ فَأَكَبَّ اِي برروا فقلتدم اور اپس برروا فتاد.

اَثْمَرَ النَّخْلُ: دور بعضی نسخ اَثْمَرَ الرَّجُلُ وهو یحتمل بالناء الفوقانیة، ای خرما بسیار شدند پیش مرد، و بالمشثیة یعنی صاحب
 فرزندان شد مرد. (مولوی انور علی) **یوسر:** یوسر در اصل ییسر بود، یاء ساکن ما قبلش مضموم یاء را بواو بدل کردند و همچنین
 در اوسر ماضی مجهول، مؤسر صیغہ اسم فاعل و اسم مفعول. **ایسران:** اگر گوئی: کہ در ایسران و امثال آن الف بسبب اجتماع
 ساکنین چرانینفتاد؟ گویم: جائیکہ ساکن اول حرف مدہ یالین بود، و دوم مدغم باشد آنرا اجتماع ساکنین علی حدہ می گویند، و این نزد
 عرب جائز است، چنانچہ در دابة و نحو یصّة، فافهم.

بانون خفیفہ:

أَيْسِرُنْ	أَيْسِرُنْ	أَيْسِرُنْ
------------	------------	------------

امر غائب: لِيُوسِرَ لِيُوسِرًا لِيُوسِرُوا تا آخر، نہی غائب: لَا يُوسِرَ لَا يُوسِرًا لَا يُوسِرُوا تا آخر، اسم فاعل: مُوسِرٌ مُوسِرَانِ مُوسِرُونَ تا آخر، اسم مفعول: مُوسَّرٌ مُوسَّرَانِ مُوسَّرُونَ تا آخر، اجوف واوی الإقَامَةُ: پبای داشتن.

ماضی معلوم: أَقَامَ أَقَامًا أَقَامُوا تا آخر، أَقَامَ در اصل أَقَوِمَ بود، واو متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن فتح واورا نقل کرده بما قبل دادند، واورا در موضع حرکت بود، وما قبل وی مفتوح، واورا بالف بدل کردند، أَقَامَ شد، ودر أَقَمْنَ تا آخر الف بالتقائے ساکنین بیفتاد.

مستقبل معلوم: يُقِيمُ يُقِيمَانِ يُقِيمُونَ تُقِيمُ تُقِيمَانِ يُقِمْنَ تا آخر، يُقِيمُ در اصل يُقَوِمُ بود کسرہ بر واو ثقیل بود بما قبل دادند، ودر اے کسرہ و او بیاء بدل شد، ودر يُقِمْنَ وَتُقِمْنَ یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد، ماضی مجہول: أَقِيمَ أَقِيمَا أَقِيمُوا تا آخر.

مستقبل مجہول: يُقَامُ يُقَامَانِ يُقَامُونَ تُقَامُ تُقَامَانِ يُقَمْنَ تا آخر، امر حاضر: أَقِمْ أَقِيمَا أَقِيمُوا، نون ثقیلہ: أَقِيمَنَّ أَقِيمَانِ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ، نون خفیفہ: أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ، اسم فاعل: مُقِيمٌ، اسم مفعول: مُقَامٌ، اصل مُقِيمٌ مُقَوِمٌ بود بر قیاس يُقِيمُ، اصل مُقَامٌ مُقَوِمٌ بود بر قیاس يُقَامُ، واورا بالف قلب کردند، ودر يُقَمْنَ وَتُقَمْنَ الف بیفتاد، نہی: لَا تُقَمْ، حمد: لَمْ يُقَمْ، یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد، نفی: لَا يُقِيمُ، استفہام: هَلْ تُقِيمُ، إقَامَةُ در اصل إقَوَامًا بود بر وزن إفعالاً، فتح واورا بما قبل دادند، وواو الف شد، وبیفتاد عوض اوتاء در آخر در آوردند

أَقِمْ: أَقِمْ در اصل أَقَوِمْ بود وواو مکسور ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکت و او نقل کرده بما قبل دادند، واورا از جهت کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند اجتماع ساکنین شد میان یاء ومیم، یاء را حذف کردند، أَقِمْ شد. (مولوی انور علی)

إِقَامَةٌ شَدَّ، اجوف یائی الإِطَارَةُ: پریدن و پرانیدن، أَطَارَ يُطِيرُ إِطَارَةً فَهُوَ مُطِيرٌ، اسم مفعول: مُطَارٌ، امر: أَطِرْ، نهي: لَا تُطِرْ، ناقص واوی الإِرْضَاءُ: خوشنود گردانیدن، أَرْضَى يُرْضِي إِرْضَاءً الْمُرْضِي الْمُرْضَى، امر: أَرْضِ نهي: لَا تُرْضِ نون ثقیله: أَرْضَيْنَ تا آخر، إِرْضَاءٌ در اصل إِرْضَاؤٌ بود، واو واقع شد در آخر بعد الف زائده، بدل شد به همزه، و همچنین ست حال واو و یاء که بعد الف زائده باشد چون كِسَاءٌ وِرْدَاءٌ که در اصل كِسَاؤٌ وِرْدَاؤٌ بود، لفیف مفروق، الإِيجَاءُ: سوده شدن سم ستور، أَوْجَى يُوجِي إِيحَاءً فَهُوَ مُوجٍ، امر: أَوْجِ، نهي: لَا تُوجِ، لفیف مقرون الإِهْوَاءُ: دوست گردانیدن، أَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوٍ وَأَهْوَى يُهْوَى إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوَى، امر: أَهْوِ، نهي: لَا تُهْوِ، مضاعف الإِحْبَابُ: دوست داشت، أَحَبَّ يُحِبُّ إِحْبَابًا الْمُحِبُّ الْمُحَبَّبُ، امر: أَحِبَّ أَحِبَّ أَحِبُّ، نهي: لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ لَا تُحِبُّ، مهموز

إِقَامَةٌ شَدَّ: [در وقتِ اضافت حذف کنند چون ﴿وَأَقَامَ الصَّلَاةَ﴾ (الأنبياء: ۷۳)] واز مصادر و افعال این باب که واو و یاء دران بر اصل ماند، اینست، الإِجْوَاخُ: نیازمند کردن و گشتن، الإِهْوَاخُ: سبکبار یافتن کسه را و ابله یافتن، الإِرْوَاخُ: بگردیدن آب و گنده شدن گوشت، الإِجْوَادُ: نیک کردن، الإِرْوَادُ: نرمی در سیر کردن، الإِسْوَادُ: مهتر زادن و سیاه زادن، الإِجْوَادُ: بجائے مہملہ نیک برانیدن، الإِعْوَاؤُ: برهنه شدن و یک چشم زدن، الإِعْوَاؤُ: درویش شدن و کردن، الإِجْوَاشُ: صید برانگیختن بر صیاد تا بگیرد، الإِجْوَاشُ: برگ نیاوردن حرما، الإِعْوَاصُ: کار بر خصم دشوار فرار گرفتن و همچنین: إِرْوَاضٌ وَإِشْوَاكٌ وَالْوَاكُ وَإِحْوَالٌ وَإِحْوَالٌ وَإِطْوَالٌ وَإِعْوَالٌ وَإِقْوَالٌ وَإِعْوَاةٌ از واوی، واما از یائی الإِطْيَابُ: چیزے حلال و پاک آوردن، الإِهْيَاخُ: برانگیختن، الإِكْيَاسُ: زیرک زادن، الإِغْنَامُ الإِعْيَالُ الإِحْيَالُ و الإِدْيَالُ الإِحْيَارُ الإِرْيَانُ الإِعْيَانُ الإِلْيَانُ، و معنی آنها در لغت معلوم می شود. (مولوی انور علی)

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْا بود و او بود در موضع ثالث، اکنون در رابع افتاد و او رایاء کردند و یاء را بافتاح ما قبل الف کردند.

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْا بود، واو واقع شد در امر که مجزوم بود بوقف پس آن واو بوقفی افتاد، أَرْضَى شد.

كِسَاؤٌ: و مثال ناقص یائی مصنف ﷺ ذکر نموده از انست، الإِغْنَاءُ: تو انگر کردن، الإِفْنَاءُ: نیست کردن، أَفْنَى يُفْنِي إِفْنَاءً بِالْخ.

الفاء الإيمَانُ: گرویدن آمَنَ يُؤْمِنُ إِيْمَانًا، دوہمزہ جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب شد
 قلب دوم بیاء، ودر آمَنَ بالف ودر أُؤْمِنَ بواو، چنانکہ در ماتقدم معلوم شد، ودر يُؤْمِنُ و مُؤْمِنٌ
 قلب ہمزہ بواو جائزست نہ واجب.

واجب: آنکہ مصنف رحمہ اللہ ذکر کردہ مہوز الفاء واجوف چوں: الإيَادَةُ: نیر و مند گردانیدن مہوز الفاء، وناقص چوں: الإيْدَاءُ:
 آزدن کے را مہوز العين چوں: الإِسْتَارُ: پس خوردہ نگذاشتن مہوز العين و مثال چوں: الإِيْقَازُ: بخشم آزدن، الإِيْقَاسُ:
 نومید کردن مہوز العين، وناقص چوں: الإِرَاءُ و الإِرَاءَةُ: نمودن، مہوز اللام: الإِنْبَاءُ: خبر دادن، مہوز اللام و مثال چوں:
 الإِيْمَاءُ: اشارہ کردن، مہوز اللام واجوف چوں: الإِسَاءَةُ: گمان بد بردن بکسی، الإِضَاءَةُ: روشن شدن و کردن، مہوز الفاء
 ولفیف مقرون چوں: الإِيْوَاءُ: بہ آبادے بردن کے را، واللہ اعلم. (مولوی انور علی)

تبصره ضروری المحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

مهموز العین و ناقص یائی الإِرْعَاءُ وَالِإِرْعَاءَةُ: نمودن اصل الإِرْعَاءُ الإِرْعَائِيُّ بود، یاء بسبب وقوع بعد الف زائده همزه شد، واصل الإِرْعَاءَةُ الإِرْعَائِيُّ بود، یاء بقاعده مذکور همزه شد، و حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است نقل کرده بما قبل دادند، و همزه را بر خلاف قیاس برائے تخفیف وجوبا بیگنند، و عوض آن تاء در آخر افزودند الإِرْعَاءَةُ شد.

ماضی معروف: أَرَى أَرِيًّا أَرَوْا أَرَّتْ أَرَّتَا أَرَيْنَ إِيَّاهُ أصل أَرَى أَرِيًّا بود، حرکت همزه متحرکه واقع بعد ساکن بسکون غیر لازم بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بر خلاف قیاس وجوبا بیگنند، و یاء لام کلمه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گشت، و در جمع مذکر غائبه الف باجماع ساکنین حقیقه، و در تثنیه غائبه بفراهم آمدن، و دو ساکن تقدیری بیفتاد، و در تثنیه مذکر بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغها بعدم علت یاء الف نگرید.

مضارع معروف: يُرِيُّ يُرِيًّا يُرُونَ تُرِيُّ تُرِيًّا يُرِينُ إِيَّاهُ أصل يُرِيُّ يُرِيًّا بُرُونَ يُكْرِمُ بود، حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بحذف واجب بر خلاف قیاس انداختند، و ضم که حرکت ثقیل است از یاء که حرف علت ضعیف است بجهت ثقل حذف ساختند، و همچنین در تُرِيُّ أَرِيُّ نُرِيُّ، و در جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بفراهم آمدن، و دو ساکن بیفتاد، و در باقی صیغها سوائے حذف همزه بقانون مذکور بوجه عدم علت تغییری نشد.

ماضی مجهول: أَرِيًّا أَرَوْا أَرَيْتَ أَرَيْتَا أَرَيْنَ تا آخر، أَرِيُّ در اصل أَرِيًّا بود همزه بقانون مذکور بیفتاد، و همچنین در تمامی صیغها، مگر در جمع مذکر غائب یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن نیز ساقط کردند.

مضارع مجہول: يُرِي يُرِيَانِ يُرُونَ تُرِي تُرِيَانِ يُرِينِ إِيخ، يُرِي در اصل يُرَأِيُّ بود ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و ہمچنین در تُرِي أُرِي نُرِي، و از جمع مذکر و مخاطبہ الف با اجتماع ساکنین نیز ساقط گردید، و در چار تشنیہ بسبب لزوم التباس لفظی بمفرد وقت دخول لَنْ بر ایا، و در ماتی صیغنا بعدم علت اعلال یا الف نگرید.

نفی بلم معروف و مجہول: لَمْ يُرِ لَمْ يُرِيَا لَمْ يُرُوا إِيخ بکسر را معروف و بفتح آن مجہول، یاء مکسور از معروف و الف از مجہول بسبب لم افتاد، و تخفیف ہمزہ و اعلال صیغنا بقوانین سابق.

امر حاضر معروف: أَرِ أَرِيَا أَرُوا أَرِي أَرِيَا أَرِين، أَرِ در اصل أَرِيُّ بر وزن أَكْرِمُ بود، ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد، و ہمچنین در سائر صیغنا و یاء درین صیغہ بسبب وقف ساقط گردید، و از جمع مذکر و مخاطبہ بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین محذوف گشت، و در تشنیہ و مخاطبات بعدم علت اعلال یا سالم ماند.

امر حاضر مجہول: لِئُرَ لِئُرِيَا لِئُرُوا لِئُرِي، لِئُرَ در اصل لِئُرَأِيُّ بود ہمزہ بقانون مذکور بیفتاد، و الف مبدلہ از یاء بسبب وقف و از جمع و مخاطبہ با اجتماع ساکنین، و در تشنیہ و جمع مؤنث بوجہ مذکور چند بار سالم ماند.

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: أَرِينَّ أَرِيَانَّ أَرْنَّ أَرِنَّ أَرِينَانَّ، در أَرِينَّ بزوال علت حذف یائے محذوفہ را باز آورند، أَرْنَّ بضم راء جمع مذکر را از أَرُوا بکسر راء مخاطبہ را از أَرِيُّ بنا نمودند، چون نون ثقیلہ در آمد دوساکن بهم آمدند و او را بسبب استغناء از ضمہ و یاء را بجهت بے نیازے از کسرہ، و بسبب فراہم آمدن دوساکن محذوف ساختند، و در تشنیہ و جمع مخاطبات یا سالم ماند.

امر حاضر مجهول بانون ثقیله: لَثْرَيْنَ لَثْرِيَانِ لَثْرُونَ لَثْرَيْنَ لَثْرِيَانِ، در لَثْرَيْنَ الف محذوفه خواست که بزوال علت باز آید، چون ساکن بود و ما قبل نون ثقیله متحرک میبایست، لهذا یاء را که اصل الف بود باز آوردند، وَلَثْرُونَ بضم و او جمع مذکر را زَلِثْرُوا وَلَثْرَيْنَ بکسر یاء صیغه مخاطبه را زَلِثْرِيَّ بنا نمودند، چون نون ثقیله آمد و ساکن فراهم شدند برائے رفع آن در اول و او را ضمه دادند، و در ثانی کسره، قانون: هرگاه و او ساکن علامت جمع مذکر و یاء ساکن علامت مخاطبه بانون تاکید جمع شود اگر مده یعنی حرکت ما قبل هر دو موافق است بجهت دلالت ضمه و کسره آن و او و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کنند چنانکه در يَغْزُوا الْحَيْشَ وَقَوْلِي الْحَقَّ، که او و یاء را با اجتماع ساکنین از تلفظ ساقط کرده اند، و اگر مده نباشد یعنی حرکت ما قبل موافق نبود آن غیر مده را برائے رفع اجتماع ساکنین حرکت مناسب او میدهند چنانکه در اَخْشُوا اللَّهَ وَاَرْضِي الرَّسُولَ، و او را ضمه و یاء را کسره داده اند.

امر حاضر معروف بانون خفیفه: أَرَيْنَ أَرْنَ أَرْنَ أَرِنَ أَرِنَ أَرِنَ أَرِنَ أَرِنَ أَرِنَ، در واحد مذکر نون خفیفه ما قبل مفتوح بالف، و در جمع مذکر بو او، و مخاطبه بیاء بدل گردید یاء بعد حذف نون مذکور و او و یاء محذوفه باز آمد.

تنبیه: و دیگر اقسام امر و نهی بتمامه بانون و بے نون را بر همیس مذکور قیاس باید کرد، و استخراج تصاریف باید نمود.

اسم فاعل: مُرٍ مُرِيَانٍ مُرُونَ مُرِيَةً مُرِيَتَانِ مُرِيَاتٍ، مُرٍ بکسر را در اصل مُرِيَّ بر وزن مُكْرِمٌ بود همزه بقانون مذکور افتاد، و چون ضمه بسبب ثقل از یاء ساقط شد یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردی، و در مُرُونَ جمع مذکر که در اصل مُرِيُونَ بر وزن مُكْرِمُونَ بود چون همزه بقانون مذکور ساقط گردید یا بعد نقل ضمه اش بما قبل بعد سلب حرکت آن بالتقائے ساکنین محذوف شد.

اسم مفعول: مُرَى مُرِيَانِ مُرُونََ مُرَأَةً مُرَيْتَانِ مُرِيَاتٍ، همزه در تمامی این صیغها بقانون مذکور بیفتاد، و یاء در واحد مذکر و جمع الف شد، و الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در واحد مؤنث یاء الف شد و الف سالم ماند در تثنیه مذکر و جمع مؤنث بسبب التباس اینها بواحد خودها، و در تثنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تَرِيَانِ تثنیه مؤنث مضارع یاء الف نشد.

مهموز فاء و لفیف مقرون: الإِيَاءُ: پناه و جای دادن که در اصل الإِءَاوِي بود، دو همزه جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب ست قلب ثانی بیاء، و یاء واقعه بعد الف زائده همزه شد.

ماضی معلوم: أَوِيَ أَوِيَا أَوْوَا أَوَتْ أَوَاتًا أَوَيْنَ تا آخر، آوی در اصل أَعْوِي بود، دو همزه جمع شدند اول مفتوح و ثانی ساکن، ثانی بالف و جو با منقلب شد، و همچنین در باقی کلمات، و یاء بتحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و از جمع مذکر و واحد و تثنیه مؤنث الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تثنیه مذکر بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغها به نه یافتن علت قلب یا الف نگرود.

مضارع معلوم: يُؤْوِي يُؤْوِيَانِ يُؤْوُونَ تُؤْوِي تُؤْوِيَانِ يُؤْوِينَ إلخ، يُؤْوِي در اصل يُؤْوِي بِهمزه فاء کلمه بود همزه منفرد ساکنه واقعه بعد مضموم جواز او او شد، و همچنین در سائر اخواتش و ضممه یاء را بجهت ثقل ساقط کردند، و از جمع مذکر ضممه، و از مخاطبه کسره از یاء بعد سلب حرکت ما قبل بما قبل دادند، و یاء را با اجتماع ساکنین بیکنند، و درین صیغها او در او ادغام نشد؛ زیرا که او اول بدل همزه آمده است.

ماضی مجهول: أُوِيَ أُوِيَا أُوُوُوا أُوِيَتْ أُوِيَتًا أُوَيْنَ تا آخر، أُوِيَ در اصل أَعْوِي بود همزه ثانی ساکنه واقعه بعد همزه مضمومه و جو با او شد، و همچنین در باقی صیغها، و بسبب اینکه او اول بدل همزه آمده است ادغام نگرید، و یاء از جمع مذکر بعد نقل ضممه او بما قبل پس سلب حرکت آن بفرایم آمدن دو ساکن بیفتاد.

مضارع مجهول: يُوَوِي يُوَوِيَانِ يُوَوُونَ تُوَوِي تُوَوِيَانِ يُوَوِينَ تا آخر، يُوَوِي در اصل يُوَوِي بر وزن يُكْرِمُ بود همزه منفرد ساکنه واقعه بعد مضموم جوازاً بواو منقلب گشت، و همچنین در تمامی صیغها، و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و همچنین در واحد مؤنث و مخاطب و دو صیغه متکلم و این الف از صیغه جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغها یاء سالم ماند، و بسبب اینکه و او اول بدل همزه آمده است در او مدغم نگردد.

نفی یلم: لَمْ يُوَوِ از معروف بکسر و او از مجهول بفتح و او، الف بسبب "لم" افتاد و همچنین از لَمْ تُوَوِ و لَمْ أُوَوِ و لَمْ نُوَوِ، و از جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکت آن بما قبل، پس سلب حرکت از آن در معروف، و الف در مجهول با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف: آوِ آوِيَا آوُوا آوِيْ آوِيْنَ، همزه بقاعده آوِي و جوباً الف شد، و یاء در واحد مذکر بسبب امر و از جمع مذکر و مخاطبه بعد نقل حرکتش بما قبل، پس سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی سالم ماند.

امر حاضر مجهول: لَتُوَوِ لَتُوَوِيَا لَتُوَوُوا لَتُوَوِيْنَ، لَتُوَوِ در اصل لَتُوَوِي بر وزن لَتَكْرِمُ بود، همزه بقاعده معلوم جوازاً و او شد در تمامی صیغها، و یاء بعد قلب بالف و الف بسبب امر درین صیغه، و از جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف بانون ثقیله: آوِيَنَّ آوِيَانَّ آوُنَّ آوِنَنَّ، یاء محذوفه بزوال علت حذف در واحد مذکر باز آمد، و آوُنَّ بضم و او جمع مذکر را از آوُوا بنا نمودند، و بکسر آن مخاطبه را از آوِيْ چون نون تاکید در آخر آمد، دو ساکن جمع شدند، و او یاء را که علامت بود بجهت استغناء از آن بسبب ضم و کسره ما قبل بسبب التقای ساکنین بیکنندند، چنانکه معلوم شد.

امر حاضر مجهول بانون ثقیله: لَتُووَيْنَ لَتُووَيَانَ لَتُووُونَ لَتُووَيْنَ لَتُووَيْنَانَ، در واحد مذکر بزوال علت حذف الف خواست که باز آید، چون ما قبل نون ثقیله متحرک بود و قابل حرکت نبود، لهذا یاء را که الف بدل آن آمده بود، باز آوردند، و در جمع مذکر و مخاطبه چون بآمدن نون ثقیله دو ساکن مجتمع گردیدند برائے رفع آن و او را ضمه و یاء را کسره دادند، و بسبب نبودن کدای دلالت کننده بران و او یاء را حذف ساختند.

امر حاضر بانون خفیفه: أَوَيْنَ أَوُونَ أَوِينَ أَوُونَ بِرِ قِیَاسِ نُونِ ثَقِيلَةٍ فِي تَخْفِيفِ هَمْزِهِ وَاعْلَالِ الْيَاءِ.
 امر معروف بانون خفیفه: أَوِيَا أَوُوا أَوِيْ، بَقَلْبِ نُونِ خَفِيفَةٍ مَا قَبْلَ مُفْتَوِحٍ فِي وَاحِدٍ مَذْكَرٍ بِالْفِ
 و در جمع مذکر و مخاطبه بو او و یاء، یا چون نون خفیفه محذوف شد در جمع مذکر و مخاطبه او و یاء محذوفه بزوال علت حذف باز آمد بوجه مذکور سابق، و همیں قیاس ست باقی صیغائے امر و نهی.
 قانون: چون در صیغه جمع مذکر و مخاطبه بسبب در آمدن نون تاکید اجتماع ساکنین میان او و یاء علامت نون تاکید لازم آید اگر علامت مذکور مدیه است، یعنی حرف علت ساکن و حرکت ما قبل موافق آن مدیه را بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل برائے اختصار حذف کنند، و غیر مدیه را بحرکت مناسب حرکت دهند.

اسم فاعل: مُوَوِيَّانِ مُوَوُونَ مُوَوِيَّةٌ مُوَوِيَّتَانِ مُوَوِيَّاتٌ، مُوَوٍ فِي أَصْلِ مُوَوِيٍّ بُوُو هَمْزِهِ بِقَاعِدِهِ يُوَوِيٌّ فِي تَمَامِ صِيغَتِهِ جَوَازاً بُوُو بَدَلِ شَدِّ، وَمَنْعِ ادْغَامِ مِنْ سَابِقِ مَعْلُومٍ كَمَا فِي الْوَاحِدِ بَدَلِ هَمْزِهِ اسْتِ، وَيَاءٌ بَعْدَ سَقُوطِ ضَمِّهِ بِسَبَبِ ثَقَلِ، وَدَرِ جَمْعِ مَذْكَرٍ بِنَقْلِ ضَمِّهِ مِنْ بِنَاءِ قَبْلِ بَعْدَ إِزَالَةِ حَرَكَتِ
 آن با اجتماع ساکنین بیفتاد.

اسم مفعول: مُوَوِي مُوَوِيَانِ مُوَوُونَ مُوَوَاةٌ مُوَوِيَتَانِ مُوَوِيَاتٌ، مُوَوِيٌ در اصل مُوَوِيٌ. بر وزن مُكْرَمٌ بود ہمزه بقانون مذکور در تمامی صیغہا بواو بدل شد جوازاً، و یاء در واحد و جمع مذکور و مؤنث بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و الف بالتقاء ساکنین ساقط شد، و در تثنیہ مذکور و جمع مؤنث بجهت التباس بواحد یاء الف نشد چه اگر یاء الف گردیدی الف باجماع ساکنین بیفتادے التباس مفرد و تثنیہ مذکور وقت اضافت بضمیر لفظاً و خطاً، و بغیر آن و واحد و جمع مؤنث فقط لفظاً لازم آمدے و در تثنیہ مؤنث بسبب حمل آن بر تثنیہ مؤنث مضارع مجهول یاء الف نشد فقط.

تمام شد تبصرہ واجب الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

باب تفعیل: این باب برائے تکثیر باشد چوں: طُفْتُ وَطَوَّفْتُ وَفَتَحَ الْبَابَ وَفَتَحَ الْأَبْوَابَ، وَمَاتَ الْمَالُ وَمَوَّتَ الْأَمْوَالُ، واز برائے مبالغہ باشد، چوں: صَرَخَ: ہویدا شد وصرَّخَ: نیک ہویدا شد، واز برائے تعدیہ بود، چوں: فَرِحَ زَيْدٌ وَفَرَّحَتْهُ، واز برائے نسبت نیز باشد، چوں: فَسَقَتْهُ أَي نَسَبَتْهُ إِلَى الْفِسْقِ وَكَفَرَتْهُ أَي نَسَبَتْهُ إِلَى الْكُفْرِ، و مصدر این باب بر وزن تفعیل آید غالباً، وفعلاً چوں: كِذَّابًا، وَتَفَعَّلَ چوں: تَبَصَّرَةً، وَفَعَّالًا چوں: سَلَامًا وَكَلَامًا نیز آید صحیح و امثال واجوف و مضاعف این باب بر یک قیاس آید چوں: كَرَّمَ وَوَحَّدَ وَقَوْلَ وَحَبَّبَ.

و ناقص یائی چوں: نَتَّى يُنْتَى تَنْبِيَةَ الْمُتَنَّى الْمُتَنَّى ثَنَّ لَا تَثَنَّ، و مصدر ناقص یائی این باب دائمابر وزن تَفَعَّلَ آید، و گاه باشد که بر وزن تفعیل آید از جهت ضرورت شعر، چوں شعر:

فَهِيَ تُنْزَى دَلْوَهَا تُنْزِيًا كَمَا تُنْزِي شَهْلَةً صَبِيًّا

برائے تکثیر باشد: درین امثال اشاره است بآنکه باب تفعیل برائے دلالت بر کثرت و بسیارے آمده، گاهی در فعل چوں: طَوَّفْتُ بمعنی بسیار طواف کردم من، و گاهی در فاعل نحو: مَوَّتَ الْأَبَالُ یعنی فوت شدند بسیار شتران، و گاهی در مفعول نحو: فَتَحْتُ الْأَبْوَابَ یعنی کشادم من درهای بسیار. (مولوی انور علی)

نَسَبَتْهُ إِلَى الْكُفْرِ: بدانکه صاحب "کشف اللغات" از "مغرب" نقل می کند: تکفیر بمعنی کافر خواندن در لغت عرب نیامده، بلکه کفارہ دادن و جزء آن مستعمل می شود، و آنچه برائے نسبت بسوءے کس درین ماده آمده اکفرست، یقال: أَكْفَرْتُ یعنی کافر خواندم او را ای نسبتش بسوءے کفر نمودم و فی "التاج" الْإِكْفَارُ: کافر خواندن، و التکفیر لفظ الفقهاء و المحدثین انتی، و اللہ اعلم بالصواب. (مولوی انور علی)

فهی تنزی: بدانکه ای شعر از بحر رجز مسدس مطوی مقطوع ست، تقطیع: فهی تنز مفتعلن زی دلوها متفعلن تنزییا مفعولن، کما تنز مفاعلن زی شهله مستفعلن صبیبا فاعولن. لغات: تنزی: جنبانیدن. شهله: زن میانه سال عاقله و این از صفات مختص بزنان ست مردان باو موصوف نشوند، فَلَا يُقَالُ: رَجُلٌ شَهْلٌ، و نیز زنی که عمرش بچمل و پنج یا پنجاه سال رسیده باشد، شاعر وصف می کند ناقه خود را باینکه این ناقه می جنباند، دلو خود را که کنایت ست از پستانش جنبانیدنے سخت همچنانکه می جنباند زن میانه سال کودک را، یعنی چنانکه جنبانیدن زن میانه سال کودک را خالی از لطف نمی باشد، همچنین تحریک این ناقه =

مہوز ہر باب چوں صحیح آن باب ست چنانکہ دانستہ شد، ولفیف مفروق و مقرون حکم ناقص دارد، چوں: وَصَّى يُوَصِّي تَوْصِيَةً، وَطَوَّى يُطَوِّي تَطْوِيَةً.

باب مفاعلتہ: اصل این باب آنست کہ میان دو کس باشد، یعنی ہر یک بدیگرے آن کند کہ آن دیگرے باوے کند، لیکن یکے در لفظ فاعل باشد، ودیگرے مفعول، و بحسب معنی عکس این نیز لازم آید چوں: ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و شاید کہ بین اشئین نباشد چوں: سَافَرْتُ وَعَاقَبْتُ اللَّصَّ،

= پستان خود را، یاد از لطف و ذوق می دهد، و این معنی را شارح لغزک اختیار کرده است شاید کہ شارح مذکور بر مراد شاعر اطلاع یافته باشد، و محقق آنست کہ عینی در شواہد "الفیہ" می گوید: کہ شاعر وصف می کند زن جوان را کہ آب از چاہ می کشد کہ این زن با وصف جوانی و نو عمری می جنباند ورمیکند دلو خورا، چنانکہ حرکت می دهد زن پیر طفل را ای چنانکہ حرکت می دهد زن پیر مر طفل را بکمال لطف و مراعات آرام می باشد، ہچنین این زن با وصف نو عمری دلو را آہستہ آہستہ بکمال وقفہ و اجتماع حواس می کشد. (مولوی انور علی)

مہوز ہر باب: مہوز الفاء چوں التَّاجِلُ: معین کردن، مہوز العین مہتر گردانیدن، مہوز اللام: التَّخَطُّطُ خطا کردن، التَّخْبِيَةُ: پنہاں داشتن، مہوز العین و مضاعف چوں: التَّاسِيسُ: بنیاد افگندن، مہوز الفاء واجوف واوی چوں: التَّأْوِيلُ، واز یائی چوں: التَّائِيْدُ، مہوز فاء و ناقص چوں: التَّائِيَةُ، مہوز العین و ناقص: التَّرِيْبَةُ آئینہ قرار وے کسے داشتن مثال و مہوز العین چوں: التَّيْسُ: نو مید کردن، مثال مہوز اللام: التَّوَضُّعُ: کسے را پاک کردن، مہوز اللام واجوف واوی: التَّبْوِيَةُ و التَّبْوِي: کسے را جائے دادن واز یائی: التَّغْيِيَةُ: با سایہ گشتن درخت خرما.

اصل این باب: یعنی خاصیت این باب مشارکت ست ای شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت، یعنی ہر یک بدیگری آن کند کہ او باوے کند، مگر آنکہ یکے بصورت فاعل ست ودیگرے بصورت مفعول چوں: نَاصِلَ زَيْدٌ عَمْرًا یعنی تیر اندازی کردند باہم زید و عمر، واز بیخاست کہ فعل لازم را متعدی بمفعول گرداند و متعدی بیک مفعول را کہ قابلیت مشارکت فعل ندارد متعدی بمفعول دیگر کہ صالح شرکت ست، چوں: كَرُمٌ زَيْدٌ وَكَارَمٌ زَيْدٌ عَمْرًا، وَجَذَبْتُ نَوْبًا وَجَذَبْتُ زَيْدًا نَوْبًا، و موافقت مجرد چوں: سَافَرْتُ وَ سَفَرْتُ، و افعال چوں: بَاعَدْتُهُ وَأَبْعَدْتُهُ وَ شَارَفْتُ عَلَى الْبَلَدِ وَأَشْرَفْتُ عَلَيْهِ، و تَفَعَّلَ چوں: ضَاعَفْتُهُ وَضَعَفْتُهُ، و تفاعل چوں: شَاتَمَ وَتَشَاتَمَ، و استفعال: كَاتَرَهُ الشَّيْءُ وَاسْتَكْتَرَهُ إِيَّاهُ، و رائے ابتداء یعنی آمدن فعل از افعال بے آنکہ مجردش بدین معنی آمدہ باشد چوں قَاسَى از مَفَاسَاتٍ: بمعنی رنج چیزی کشیدن بخلاف فَسَا از قَسُو، مجردش کہ بمعنی سخت و درشت گردیدن آمدہ، فافہم. (مولانا محمد عبدالعلی آسی مدراسی)

ومصدر این باب بر وزن مفاعلة وفعلاً وفعلاً می آید، چوں: قَاتَلَ يُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالًا وَقِتَالًا، و صحیح و مثال واجوف این باب یکسان است چوں: ضَارَبَ وَوَاعَدَ وَقَاوَلَ، ناقص یائی المُرَامَاةُ: بایک دیگر تیر انداختن، رَامَى يُرَامِي مُرَامَاةً المُرَامِي المُرَامِي رَامٍ لِاتْرَامٍ، لفیف همجو ناقص آید، چوں: وَافَى يُؤَافِي مُؤَافَاةً، مهموز هر باب چوں صحیح آن باب باشد، مضاعف: المَحَابَّةُ وَالْحَبَابُ: بایکدیگر دوستی داشتن حَابٌ يُحَابُ مُحَابَّةً، ماضی مجهول: حُوبٌ، مستقبل مجهول: يُحَابُ، اصل مستقبل معلوم يُحَابِبُ، واصل مجهول يُحَابَبُ، بعد از آنکه ادغام کردند هر دو یکساں شدند، الا در دو جمع مؤنث معلوم: يُحَابِبْنَ تُحَابِبْنَ مجهول: يُحَابِبْنَ تُحَابِبْنَ، و همچنین اسم فاعل و اسم مفعول نیز بر یک صورت آید در لفظ چوں: مُحَابٌ، لیکن اصل اسم فاعل مُحَابِبٌ بود و اصل اسم مفعول مُحَابَبٌ، امر: حَابٌ حَابٌ حَابِبٌ، نهی لَا تُحَابُّ لَا تُحَابُّ لَا تُحَابِبُ.

باب افتعال این باب مطاوع فَعَلَ باشد چوں: جَمَعْتُهُ فَاجْتَمَعَ وَنَشَرْتُهُ فَانْتَشَرَ، و شاید که بین اشئین باشد بمعنی تفاعلُ چوں: اِخْتَصَمَ زَيْدٌ وَعَمْرٌو بِمَعْنَى فَعَلَ باشد، چوں: جَذَبَ وَاجْتَذَبَ، مثال واوی الاْتِهَابُ: هبّه قبول کردن،

وَقَاوَلَ: مُقَاوَلَةٌ: با کسی قول کردن و گفت و شنید کردن. (ص) **مهموز هر باب:** اَمَرَ يُؤَامِرُ سَاءَلَ يُسْأَلُ وَخَاطَأَ يُخَاطِئُ وَائْتَمَ يُؤَاتِمُ، وَرَأَى يُرَآئِي وَوَأَطَى يُوَأِطِي وَنَاوَى يُنَاوِي بِالْوَاوِ.

مطاوع: مُطَاوَعَةٌ در لغت بمعنی انقیاد و امتثال ست، و در اصطلاح عبارت ست از پس آمدن یک فعل بعد فعل دیگر که متعدی باشد تا دلالت کند بر حصول اثر فاعل آن فعل متعدی در مفعول چوں پس اجتمع دلالت می کند بر آنکه اثر فاعل فعل متعدی که قبل او ست در مفعول حاصل شد، و مطاوعت تفعیل چوں: لَوْمَةٌ فَالْتَامُ یعنی ملامت کرد او را پس ملامت زده گردید، و مطاوعت افعال چوں: أَوْقَدَ النَّارَ فَانْقَدَتْ یعنی فروخت آتش را، پس فروخته گرد آتش، و برائے اتحاذا آید چوں: اِحْتَجَرَ یعنی حجره ساخت، و تخیر ای برگزیدن فاعل فعل را برائے ذات خود چوں: اِحْتَالَ، یعنی برائے خود پیبود، و ابتداء چوں: اِسْتَلَمَ یعنی بوسید که مجرد از س ل م بمعنی بی گزند شدن آمده. (مولوی محمد عبدالعلی آسی)

اَتَهَبَ يَتَهَبُ اَتَهَابًا الْمُتَهَبُ اَتَهَبَ لَا تَتَهَبُ، اصل اَتَهَبَ اَوْتَهَبَ بود و او راء کرده، و تاء رادر تاء ادغام نمودند اَتَهَبَ شد، گاه باشد که گویند: اِيْتَهَبُ يَأْتَهَبُ اِيْتَهَابًا چوں: اِيْتَعَدُ يَأْتَعَدُ اِيْتَعَادًا، مثال یائی: اِتَسَّرَ يَتَسَّرُ اِتَسَّرًا که در اصل اِيْتَسَّرَ يَأْتَسَّرُ اِيْتَسَّرًا بود، یاء راء کرده و تاء رادر تاء ادغام کردند، و گاه باشد که گویند اِيْتَسَّرَ يَأْتَسَّرُ اِيْتَسَّرًا. اجوف واوی الاجْتِيَابُ: قطع بیابان کردن اجْتَابَ يَجْتَابُ اجْتِيَابًا، اسم فاعل و اسم مفعول: الْمُجْتَابُ، لیکن اصل اسم فاعل مُجْتَوِبٌ و اصل اسم مفعول مُجْتَوَبٌ بود، امر حاضر: اجْتَبْ اجْتَابًا اجْتَابُوا، اصل امر اجْتَوِبْ اجْتَوِبَا اجْتَوِبُوا بود لفظ ماضی و امر باهم مشتبه شدند در تشبیه و جمع مذکر، لیکن در اصل تفاوت است، ماضی مجهول: اجْتَبْتُ در اصل اجْتَوِبْتُ بود کسره او را بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل و او باشد، اجوف یائی: الاجْتِيَاؤُ: برگزیدن، ماضی: اجْتَارَ مستقبل: يَخْتَارُ اجْتَارَ در اصل اجْتَبَرَ بود یاء الف شد، ماضی مجهول: اجْتَبِرَ در اصل اجْتَبِرَ بود کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند

اِيْتَهَبُ: بدانکه این لغت بعضی مجازین که لین را موافق حرکت ما قبل بحرف علت بدل می کنند پس می گویند: اِيْتَهَبَ بقلب را و یاء از جهت کسره ما قبل، و یاء اَتَهَبُ بقلب او و بالف از جهت فتح ما قبل، و همچنین مُوْتَهَبٌ مُوْتَسَّرٌ و اِيْتَسَّرَ بابقائے حرف علت و عدم ادغام آن. **اجْتَبُ:** در اصل اجْتَوِبُ بود، و او متحرک ما قبلش مفتوح، و او را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و یاء الف را حذف کردند.

اجْتَبِرَ: بدانکه اصل تحریک در همزات و صل کسره است؛ زیرا که حرفت و حرف دائمی بر سکون می باشد، و ساکن را عند التحریک کسره می دهند و نزد وجود داعی قوی مضموم و مفتوح هم می آید، و داعی بسوئے ضمه اش در افعال ضمه جزء و ثالث مضموم باشد لا محاله همزه مضموم خواهد شد، تا وقت کسره اش ایهام خروج از کسره بسوئے ضمه که وزن متروکست لازم نیاید چوں: اُخْرِجْ و اسْتَفْتِمَ و اجْتَبِ و اجْتَوِرْ پس کسره اش از آنجا که اصلی است و تابع کسره و فتنه حرف ثالث نیست حرف ثالث خواه مکسور باشد چوں: اجْتَبِرْ و خواه مفتوح چوں: اسْمٌ و اجْتَارٌ و اسْتَقَامَ همزه مکسور خواهد بود، و در حال خود باقی خواهد ماند، هذا تفصیل ما فی الشرح الرضی.

و ازین ضابطه کلیه هویداشد که جائیکه در افعال حرف ثالث مضموم خواهد بود همزه هم لا محاله مضموم خواهد بود لا غیر، والا مکسور چنانکه اصلی است و ضمه همزه در مثل اُدْعِ باوجود کسره ثالث برائے افتراق ناقص و اوای از ناقص یائی است پس ریبے باقی نماند در کسره همزه مثل: اُنْقِدَ و اجْتَبِرَ باوجود کسره ثالث خواه خالص باشد خواه باشام چوں: اُنْقِدَ و اُنْقِدَ و ضمه همزه باوجود ضمه ثالث چوں: اجْتَوِرَ =

بعد از سلب حرکت ما قبل، اُخْتَبِرَ شُد، ناقص یائی الإِجْتِبَاءُ: برگزیدن: اِجْتَبَى يَجْتَبِي اِجْتِبَاءً

= و اَنْقُوْدَ واضح شد غلط بودن ضمه همزه با وجود کسره ثالث، چنانچه بر زبان عامه مشهورست، و من بعد اگر چه طبع سلیم مناظری خمیر تردی درین قاعده باقی نماند، اما برائے افهام مجادل سندی از کتب ائمه معتبرین قدماء و متاخرین برائے خلوص کسره همزه نزد کسره ثالث و ضمه آن نزد ضمه ثالث خالص باشد خواه با شام نقل می کنم.

قال ابن الناظم: وإن كان الماضي معتل العين على افتعل كاختار وانقاد فعل بثالته ما فعله بأوله نحو باع، وقال: ولفظ بهمزة الوصل على حسب اللفظ بما قبل حرف العلة. وفي "أوضح المسالك" بلفظ بهمزة الوصل من نحو اختار وانقاد إذا صار مجهولين على حسب التاء والقاف من الكسرة والضمة والإشمام، وفي "البهجة المرضية" ويلفظ بهمزة الوصل كحركة التاء والقاف من نحو انقاد واختار عند كونهما مجهولين، وقال ابن عقيل: في اختار وانقاد ثلاثة أوجه: الضم كاختور وانقود، والكسر كاختير وانقيد، والإشمام، وتجري همزة بمثل حركة التاء والقاف.

و در شرح عبد اللہ قزوینی ست جائزست در حرف ثالث مثل اِخْتَارَ و اِنْقَادَ کسره ضم و اشمام و دریں ابواب همزه اینست تا لبع حرف ثالث می باشد، و فی "شرح الأصول الالغریبه" تضم همزه الوصل فیما وقع بعد الساکن منه ضمه اصلیة نحو أخرج، ویشم ضمها کسرة قبل کسرة تشم ضمه نحو اختیر. و قال أبو حیان: إذا أشتمت الضمة في التاء والقاف من نحو اختير وانقيد أشتمت الهمزة والضم، وإذا أخلصت الكسرة كسرت الهمزة، و اگر خوف بسط نمی بود روایات کثیره از کتب قوم دریں باب نقل می کردم، و اگر حالاهم در دل اختلاجی پیدا شود، و گوید: که دریں عبارت که بقلم آوردی تغلیط ضمه همزه با وجود کسره ثالث که مدعی آن هستی کجاست؟ گویم: تعیین حرکت همزه بحرکت مخصوص دلیل صریحست بر تغلیط غیر آن حرکت مثلاً اگر گویند: که عین کلمه اگر مکور باشد همزه وصل هم مکور باشد چون اضرب، و این صریحست در آنکه اضرب بضم همزه غلطست، آری علماء راجحت بتفصیل تغلیط و تحطیبه در آن هنگام می افتد که در زبان شان حرکتی خلاف تفصیل ایشان بر زبان عوام بوده باشد، چنانچه در زبان ماشائع شده در بعضی اذہان با وجود تنبیه هم مرتکز گشته، لہذا نص کردیم کہ ضمه همزه اِخْتَبِرَ با وجود کسرتاء غلط محضست گو در لغت ردیہ ہم یافته شود چرا کہ اعتبار بر لغات فصیحه و مذہب مختاری باشند نہ بر لغات غریب، فائبت ولا تتبع الهوی. (مولوی النور علی)

الإِجْتِبَاءُ: ناقص واوی الإِزْتِبَاءُ: پسندیدن، لفیف مقرون الاستواء: راست شدن، مہوز فاء الإِئْتِلَاحُ: شوریدہ شدن کار، مہوز فاء مضاعف الإِئْتِجَاحُ: فروخته شدن آتش، مہوز فاء واجوف الإِئْتِیَالُ: ساختن و نیکو کردن چیزی، مہوز فاء و ناقص الإِئْتِلَاءُ: تقصیر کردن، مہوز عین الإِکْتِبَابُ: اندوگین شدن، مثال و مہوز عین الإِئْتِیَابُ: شرم داشتن، ناقص و مہوز عین الإِئْتِیَاءُ: در مانگی شدن و مفلس شدن، مہوز اللام الإِجْتِبَاءُ: پنهان شدن، مثال و مہوز اللام، الإِئْتِکَاءُ: تکیہ کردن، اجوف و مہوز اللام الإِئْتِیَاءُ: اندوگین شدن.

الْمُحْتَبِي الْمُحْتَبَى اجْتَبَ لَا تَجْتَبُ، مضاعف الإمتداد: كشيدين إمتدَّ يمتدُّ إمتدادًا فهو مُمتدُّ، اسم فاعل واسم مفعول يكمان ست، ليكن اصل اسم فاعل مُمتدِّدٌ، واصل اسم مفعول مُمتدِّدٌ، امر حاضر: إمتدَّ إمتدَّ إمتدِّدٌ، نهي: لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدِّدُ، باب الفعل این باب متعدی نباشد، و مطاوع فعل بود، چوں كَسَرْتُهُ فَانكَسَرَ، و شاید كه مطاوع أَفْعَلَ باشد، چوں اَزَعَجْتُهُ فَانزَعَجَ، اجوف واوی الإنقياد: رام شدن، انقاد يُنْقَادُ انقيادًا، امر: انقدَّ نهي لَا تَنْقُدْ، ماضی مجهول: انقيدَ اصلش انقود بود، كسره بر او ثقیل بود بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل و او ساکن ما قبل مكسور بياء بدل شد، انقيد شد، مستقبل مجهول: يُنْقَادُ تا آخر، ناقص واوی الإنمحاء: سوده شدن انمحي يَنمحي انمحاء المنمحي المنمحي انمحي لا تمنح، و ریں قیاس بود لقیف مقرون الإنزواء: گوشه گرفتن، انزوی ينزوي انزواء فهو منزوي وذاك منزوي امر حاضر: انزوي، نهي: لَا تَنْزُو، مضاعف الإنصباب: ریخته شدن انصب ينصب انصبابًا فهو مُنصبٌ امر انصب انصب نهي لَا تَنْصَبْ لَا تَنْصَبْ.

باب استفعال: این باب برائے طلب فعل باشد چوں: استکتب واستخرج، و شاید كه برائے انتقال باشد از حالی بحالے چوں: استحجر الطين واستنوق الجملة، و شاید كه بمعنی اعتقاد باشد

كسرتُهُ: خواه اصلش متعدی باشد، چوں: كَسَرَ وانكَسَرَ چوں: عَدَمَ وانعَدَمَ و همچنین ضرورت كه این باب از افعال جوارح باشد، مثل دست و پا و زبان و امثال آن.

انصب: مہوز فاء چوں الإنطَارُ: كج شدن، مہوز فاء واجوف الإنبياء: كج شدن، مہوز العين الإنذاج: دریدہ شدن مشک، مہوز العين و ناقص الأنفقاء الإنشقاق، مہوز اللام الأنطفاء: فرو مردن آتش، **استکتب:** الاستكتاب بنوشتن چیزی خواستن الإنستخراج: بیرون کردن خواستن.

چون: **اسْتَكْبَرْتُهُ** و **اسْتَصَعْبَتْهُ**، **مثال** **واوی** **الِاسْتِيْحَابُ**: سزاوار چیزی شدن **اسْتَوْجَبَ** **يَسْتَوْجِبُ** **اسْتِيْحَابًا** فَهُوَ **مُسْتَوْجِبٌ** امر **اسْتَوْجِبَ** نهی **لَا تَسْتَوْجِبُ** بر قیاس **صَحَّحَ اسْتِيْحَابًا** در اصل **الِاسْتَوْجَابًا** بود، و او بجهت کسر ما قبل باشد، **اجوف** **واوی** **الِاسْتِقَامَةُ** راست شدن **اسْتَقَامَ** **يَسْتَقِيمُ** **اسْتِقَامَةً** بر قیاس **أَقَامَ** **يُقِيمُ** **إِقَامَةً** ناقص **يَأِي** **الِاسْتِيْحَابَاءُ**: **خِمْه** **زَدَنَ**، **اسْتَخَبِي** **يَسْتَخِبِي** **اسْتِيْحَابًا** **الْمُسْتَخَبِي** امر **اسْتَخَبَ** نهی **لَا تَسْتَخَبُ**، **لَفِيْف** **مَقْرُون** **الِاسْتِيْحَاءُ**: **شَرَمَ** **وَأَشْتَنَ**، **اسْتَحْيِي** **يَسْتَحْيِي** **اسْتِيْحَاءً** فَهُوَ **مُسْتَحْيٍ** **وَذَاكَ** **مُسْتَحْيٍ** امر **اسْتَحْيَ** نهی **لَا تَسْتَحْيِ**،

مثال واوی: **مهموز** **فاء** چون: **الِاسْتَبَابُ**: **اوب** **گرفتن**، **اجوف** **واوی** **مهموز** **فاء** **الِاسْتِنَاسَةُ**: **عوض** **خواستن**، **ناقص** و **مهموز** **فاء** **الِاسْتِيْدَاءُ**: **یار** **خواستن**، **لَفیف** **مقرون** و **مهموز** **فاء** **الِاسْتِيْوَاءُ**: **رحمت** **کردن**، **مهموز** **العین** **الِاسْتِيْلَاكُ**: **برسالت** **رفتن**، **مثال** و **مهموز** **العین** **الِاسْتِيْسَاءُ**: **نومید** **شدن**، **ناقص** و **مهموز** **العین** **الِاسْتِيْوَاءُ**: **مرائی** **شمردن**، **مهموز** **اللام** **الِاسْتِيْبَاءُ**: **خبر** **جستن** **مثال**، و **مهموز** **اللام** **الِاسْتِيْطَاءُ**: **نرم** **شدن**، **اجوف** و **مهموز** **اللام** **الِاسْتِيْقَاءُ**: **علاج** **کردن** **تاتی** **افتد**.

اجوف واوی: **اجوف** **یائی** چون: **الِاسْتِيْحَارَةُ**، **اسْتَحَارَ** **يَسْتَحِيرُ** **اسْتِيْحَارَةً**، **بدانکه** **از** **اجوف** **واوی** **چند** **باب** **بر** **اصل** **الِاسْتِيْصَوَابُ** **الِاسْتِيْزَوَاحُ** **الِاسْتِيْلَوَاحُ** **الِاسْتِيْحَوَازُ** **الِاسْتِيْقَوَاسُ** **الِاسْتِيْحَوَاضُ** **الِاسْتِيْحَوَافُ**، **و** **درین** **آخر** **تعلیل** **هم** **رواست** **الِاسْتِيْنَوَاقُ** **الِاسْتِيْنَوَاكُ** **الِاسْتِيْحَوَالُ**، **و** **از** **اجوف** **یائی** **چون**: **الِاسْتِيْسِيْسَاءُ** **نر** **خواستن** **ماده** **بز**. (مولوی **انور** **علی**) **يَسْتَقِيمُ**: **در** **اصل** **يَسْتَقِيمُ** **بود**، **و** **مکسور** **ما** **قبلش** **حرف** **صَحَّحَ** **ساکن** **کسر** **ه** **و** **او** **نقل** **کرده** **بما** **قبل** **دادند** **بعده** **و** **اوساکن** **ما** **قبل** **او** **مکسور** **آن** **و** **اورا** **بیاء** **بدل** **کردند**. **اسْتِقَامَةً**: **در** **اصل** **اسْتَقَامًا** **بود** **و** **واقع** **شد** **متحرک** **بعد** **حرف** **صَحَّحَ** **ساکن** **حرکت** **و** **او** **نقل** **کرده** **بما** **قبل** **دادند** **اجتماع** **ساکنین** **شد** **در** **میان** **و** **او** **الف**، **یک** **را** **حذف** **کردند** **تاء** **عوض** **محذوف** **در** **آخر** **او** **در** **آوردند**، **اسْتِقَامَةً** **شد**.

الِاسْتِيْحَابَاءُ: **و** **مثال** **ناقص** **واوی** **الِاسْتِيْحَلَاءُ**: **شیرین** **شمردن**، **اسْتَحَلَى** **يَسْتَحْلِي** **اسْتِيْحَلَاءً**. **اسْتَحْيِي**: **بدانکه** **اهل** **حجاز** **شرط** **کرده** **اند** **در** **قاعده** **نقل** **حرکت** **و** **او** **ویاء** **که** **بعد** **ساکن** **در** **عین** **کلمه** **افتد** **بانکه** **آن** **کلمه** **ناقص** **نباشد** **چون** **يَطْوِي** **وَيَقْوِي** **که** **درین** **صورت** **نزد** **ایشان** **نقل** **حرکت** **بسوئ** **ساکن** **ممتنع** **ست**، **لهذا** **رأحیا** **و** **اسْتَحْيَا** **حرکت** **بیاء** **را** **نقل** **کرده** **بما** **کلمه** **ندهند** **زیر** **اکه** **اگر** **در** **بنا** **تعلیل** **نقل** **حرکت** **و** **قلب** **بیاء** **بالف** **و** **حذف** **آن** **بسبب** **اجتماع** **ساکنین** **روا** **دارند** **لازم** **آید** **اجتماع** **دو** **تعلیل** **در** **دو** **حرف** **اصلی** **و** **این** **باعث** **تشویش** **و** **خرابی** **بنائ** **کلمه** **است** **امادر** **لغت** **تمیم** **رواست** **نقل** **حرکت** **بسوئ** **ساکن**، **و** **قلب** **آن** **بالف** **و** **حذف** **الف** **از** **جهت** **تخفیف** **بر** **خلاف** **قیاس**، **و** **این** **خلاف** **طریق** **تعلیل** **ست**، **و** **از** **چند** **وجه** **مخدوش** **ست** **تفصیلش** **در** **کتاب** **بهار** **مسطور** **ست**. **اسْتَحْيِي**: **اسْتَحْيِي** **را** **از** **تَسْتَحْيِي** **بنا** **کرده**، **بعد** **حذف** **علامت** **مضارع** **همزه** **و** **صل** **در** **اولش** **آوردند**، **و** **آخرش** **را** **وقف** **کردند** **علامت** **وقتی** **سقوط** **یائ** **آخر** **شد**، **اسْتَحْيِي** **شد**.

و شاید که گویند: اسْتَحَى يَسْتَحِي اسْتِحَاءَ فَهُوَ مُسْتَحٍ اسْتَحَ لَا تَسْتَحِ، و در حَبِي جَائِز است که ادغام کنند، و گویند: حَيَّ يَحِي، لَفِيْف مَفْرُوق اسْتَوْفَى يَسْتَوْفِي اسْتِيفَاءً مُسْتَوْفٍ اسْتَوْفٍ لَا تَسْتَوْفٍ، مضاعف الاستتباب تمام شدن کار:

اسْتَتَبَّ يَسْتَتَبُّ اسْتِتَابًا الْمُسْتَتَبُّ الْمُسْتَتَبُّ أَمْرٌ اسْتَتَبَّ اسْتَتَبَّ اسْتَتَبَّ نَهْيٌ
لَا تَسْتَتَبُّ لَا تَسْتَتَبُّ لَا تَسْتَتَبُّ

و بریں قیاس ست امر غائب و نہی غائب و جحد.

باب تفعّل: و این باب اکثر مطاوع فعل باشد، چون: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، و بمعنی تکلف و تشبہ آید چون: تَحَلَّمٌ وَتَزَهَّدٌ، و بمعنی مهلت آید چون: تَجَرَّعَ زَيْدٌ چوں در مستقبل باب تفعّل و تفاعل و و تاء جمع شوند جائز باشد که یکے را بیندازند چون: تَنَزَّلَ الْمَلَائِكَةُ وَتَزَاوَرُ.....

حَبِي: درین اشاره است بآنکه ترک ادغام و باقی داشتن این کلمه بر اصل خود اکثر و فصح است از ادغام، پس ترار سد که در حَبِي ماضی معلوم باشد یا مجهول ادغام کنی، و گوئی: حَيَّ بفتح حاء در معلوم، و حَيَّ بضم حاء در مجهول، بر لغت فصیح، و بکسر حاء نیز آمده، و همچنین در أُحْيِي و اسْتُحِي و حُوِي که مواضع مجهول از باب افعال و استفعال و مفاعلت اند جائز است که در آنها ادغام کنی، و گوئی: أُحِيَّ و اسْتُحِيَّ و حُوِيَّ، اما در ماضی معلوم این ابواب چون تعلیل مقدم است بر ادغام ادغام را ممتنع دارند؛ زیرا که چون یاء لام کلمه بسبب افتتاح ما قبل بالف مبدل شد، متجانسین باقی نماند که در آنها ادغام نموده می شد. (منه)

و بمعنی تکلف: ای ظاهر کردن چیزی که در ذات فاعل موجود نباشد اما مرغوب او بود و قصد تحصیلش داشته باشد چون: تَحَلَّمٌ زَيْدٌ که فاعلش می خواهد که خود را حلیم نماید باظهار افعال اهل حلم، و قصد می سازد که حلیم شد، و همین است فرق در باب تفعّل و تفاعل که در آن فاعل قصد آن چیز متکلف ندارد بلکه قصد اظهار نابودن آن می کند چنانچه: تَجَاهَلَ زَيْدٌ یعنی زید جهل خود را نمود، و قصد ندارد که جاہل شود. **و تشبہ آید:** مثال تشبہ تَكْوَفَ زَيْدٌ کوفیان مانند کرد خود را و نسبت کرد بسوئے ایشان.

تَنَزَّلَ الْمَلَائِكَةُ: برائے تخفیف و جائز باشد تاء اول که در تاء دوم ادغام کنند بشرطیکه بعد متحرک و یاء مدّه واقع شود چون: تَنَزَّلُ وَتَتَبَاعَدُ گویی: فَتَنَزَّلُ وَفَتَبَاعَدُ وَقَالُوا: تَنَزَّلُ، وَقَالُوا: تَبَاعَدُ ادغام و ازین است قراءت لا تتأجوا.

عَنْ كَهْفِهِمْ، ناقص يَأْتِي التَّمَنَّى: آرزو خواستن، تَمَنَّى يَتَمَنَّى تَمَنِيًّا، اصل مصدر تَمَنَّى بود ضمّه را بجهت ياء بكسره بدل کردند اسم فاعل: مُتَمَنٍّ، اسم مفعول: مُتَمَنَّى، امر حاضر: تَمَنَّ، نهی: لَا تَمَنَّ. بخذف يك تاء، مضاعف: تَحَبَّبَ يَتَحَبَّبُ تَحَبُّبًا الْمُتَحَبَّبُ الْمُتَحَبَّبُ تَحَبَّبَ لَا تَحَبَّبُ بر قیاس صحیح.

باب تفاعل: اصل این باب آن است که میان متعدد باشد چنانکه باب مفاعله، لیکن مجموع اینجا فاعل باشد بحسب صورت چوں: تَضَارَبَ زَيْدٌ وَعَمْرٌو، ودر مفاعله یک بحسب صورت فاعل و دیگر مفعول چنانکه گفته شد، و شاید که بمعنی اظهار چیزے باشد که آن چیز نباشد چوں: تَجَاهَلَ وَتَمَارَضَ، و بمعنی أَفْعَلَ آید چوں تَسَاقَطَ بِمَعْنَى أَسْقَطَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى:

كَهْفِهِمْ: تمام آیه: ﴿وَتَرَى الشَّمْسَ﴾ وبنی توای سینده آفتاب را ﴿إِذَا طَلَعَتْ﴾ چوں طلوع کند ﴿عَنْ كَهْفِهِمْ﴾ از غار ایشان ﴿ذَاتِ الْيَمِينِ﴾ بسوئے راست آئیده چه غار در مقابله قطب شمال افتاد ﴿إِذَا غَرَبَتْ﴾ وچوں غروب کند ﴿تَقْرُضُهُمْ﴾ بر داز ایشان دیگر ﴿وَذَاتِ الشَّمَالِ﴾ بسوئے چپ نگرند ﴿وَهُمْ﴾ وایشان ﴿فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ﴾ در فرخی اند از غار یعنی در وسط آن بحیثیتیکه روح و هوا بر ایشان میرسد، واز تعفن غار ایمن اند، حق سبحانه تعالی از احوال اصحاب کهف خبر میدهد که غار ایشان در طرف جنوبی کوه بنالوس بود لاجرم آفتاب بوقت طلوع و غروب هر دو جانب غار میتافت، و عفونت آزا تحلیل میگردد و هوا را باعتدال بازمی آورد، و درون غار نمی تافت؛ تا الوان و اجساد ایشان متغیر ثیاب ایشان را کهنه نگرداند. (مولوی انور علی)

مضاعف: اجوف واوی التَّرَوُّحُ: شبانگه رفتن، اجوف یائی التَّرَيُّدُ: افزوده شدن، لفیف مقرون واوی التَّرَوِّي: سیراب شدن، لفیف مقرون یائی التَّرَيِّي: صاحب زینت شدن، مهور الفاء التَّأْدُّبُ: ادب گرفتن، مضاعف، و مهور التَّأْتُّتُ: بسیار کالا شدن، اجوف واوی و مهور التَّأْوُلُ: تاویل کردن، اجوف یائی و مهور التَّأْيِدُ: نیر و مند شدن، ناقص و مهور فاء التَّأْيِي: بپدری گرفتن و گردن کشی کردن، لفیف مقرون واوی و مهور فاء التَّأْوِي: جمع شدن، لفیف مقرون یائی التَّأْيِي: قصد چیزی کردن، مهور العين التَّكَايِي: رنجاندن، مثال و مهور عين التَّوَادُّ: زنده در گور کردن، مهور العين ناقص التَّمَايِي: فراخ شدن پوست، مهور لام التَّبَرُّؤُ: بیزار شدن، و مثال و مهور اللام التَّوَضُّؤُ: دست دروے شستن، اجوف و مهور لام التَّبَوُّؤُ: جائے گرفتن، اجوف یائی و مهور لام التَّهَيُّؤُ: ساخته شدن.

﴿تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ أي أَسْقَطَ، ناقص واوی، التَّصَابِي عَشَق بَازِي كَرْدُون، تَصَابِي
 يَتَصَابِي تَصَابِيًّا ضَمُّه در مصدر بکسر ه بدل شد، چنانکه در باب تفعل اسم فاعل: مُتَّصَابٍ، اسم
 مفعول: مُتَّصَابِي، امر: تَصَابَ نَهِي: لَا تَصَابَ بَحْذَفِ يَك تَاء، مضاعف التَّحَابُ: بایک دیگر
 دوستی داشتن تَحَابَ يَتَحَابُ تَحَابًا فَهُوَ مُتَّحَابٌ، امر حاضر: تَحَابَ تَحَابٌ تَحَابَبٌ، نَهِي:
 لَا تَحَابَّ لَا تَحَابَّ لَا تَحَابَبٌ.

فصل

بدانکه فاء در باب تفعل و تفاعل هرگاه یکی ازین یازده حروف باشد: تاء و ثاء و دال و ذال و زاء
 و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء، روا باشد که تاء را ساکن کنند و از جنس فاء گردانند و ادغام کنند،

تَسَاقَطَ: بدانکه قراء درین آیت در لفظ تَسَاقَطَ اختلاف بچند وجوه واقع است امام حمزه تَسَاقَطَ از تفاعل بلا تشدید سین می خوانند،
 و مثال بر همین قراءت ست و امام نافع و ابن کثیر و ابو عمرو و ابن عامر و ابی بکر تشدید سین می خوانند و ادغام تاء در سین
 و باقیان بکسر قاف از مفاعله می خوانند، و امام ابو حفص که درین دیار قراءتش مشهور است از ایشان ست تَسَاقَطُ تُسْقِطُ از
 باب افعال نیز آمده.

أَسْقَطَ: ﴿وَهَزِّي إِلَيْكَ بِجَذَعِ النَّخْلَةِ تَسَاقَطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ (مریم: ۲۵) و میل ده بسوئے خودای مریم تنه خشک شده را،
 تا فرد ریزد و خرمای تازه، ظاهر از کلام مصنف چنان معلوم می شود که در آیت تَسَاقَطَ بصیغه ماضی ست مگر هیچچندان برین قراءت
 اطلاع نیافت. آری بر قراءت حمزه که باب تفاعل بمعنی باب افعال است تفسیر به تَسْقِطُ بضم تاء می باید و اگر در تفسیر مضارع
 بماضی اشارت این ست که مضارع در اینجا بمعنی ماضی است در تفسیر اسقطت بصیغه تانیث میبایست چرا که تساقط مؤنث ست و شاید
 که برائے کلام مصنف و جمعی ست که ذهبن ناقص بان نمیرسد. (منه)

تَصَابِيًا: اجوف واوی نحو التَّلَاؤُمُ: بایک دیگر ملامت کردن، اجوف یائی التَّرَايُدُ: انزودن شدن، لفیف مقرون واوی التَّدَاوِي: خوشستن
 را بچیزی دارو کردن، و یائی چون: تَعَايَا عَلَيْهِ الْأَمْرُ بمعنی أَعْيَا، مهوز فاء چون: التَّامُّرُ يَكُ دِيگَر رَا فَرَمُودَن، مهوز فاء
 لفیف مقرون چون التَّائِي: قصد کردن، ناقص مهوز فاء التَّائِحِي: برادری گرفتن بایگدیگر، مهوز العین التَّائِبُ: فَاثَمَ كَشِيْدَن
 ناقوس، و مهوز العین التَّرَائِي يَكُ دِيگَر رَا دِيْدَن، مهوز لام التَّحَاطُو خَطَا كَرْدَن، مثال و مهوز اللام التَّوَاطُو التَّوَاْفُقُ.

وہر جا کہ اول ساکن باشد ہمزه وصل در آید، پس در تَطَهَّرَ يَتَطَهَّرُ تَطَهَّرًا گوئی: اِطَهَّرَ يَطَهِّرُ اِطَهْرًا، ودر تَدَارَكَ يَتَدَارَكَ تَدَارُكًا، اِدَّارَكَ يَدَّارُكُ اِدَّارُكًا، در قرآن مجید آمده است: الْمَزْمَلُ الْمُدْتَرُّ، فَادَّارَاتُمْ ویریں قیاس بود اِتْرَبَ يَتْرَبُ اِتْرَبًا، وَاَتَبَعَ يَتَّبِعُ اِتَابِعًا، وَاثْبَتَ يَثْبِتُ اِثْبِتًا، وَاثَاقِلُ يَثَاقِلُ اِثَاقِلًا، وَاذْتَرَّ يَذْتَرُ اِذْتَرًا، وَاِدَّارَكَ يَدَّارُكُ اِدَّارُكًا، وَاذَكَرَ يَذْكَرُ اِذْكَرًا، وَاذَابَحَ يَذَّابِحُ اِذَّابِحًا، وَاِزْمَلَّ يَزْمَلُ اِزْمَلًا وَاِزَّوَرَ يَزَّوَرُ اِزَّوَرًا، وَاِسْرَعَ يَسْرَعُ اِسْرِعًا، وَاِسَارَعَ يَسَارَعُ اِسَارِعًا، وَاَشْجَعَ يَشْجَعُ اِشْجِعًا، وَاِشَاعَرَ يَشَاعِرُ اِشَاعِرًا، وَاِصْعَدَ يَصْعَدُ اِصْعَدًا، وَاِصَاعَدَ يَصَاعَدُ اِصَاعَدًا، وَاِضْرَعَ يَضْرَعُ اِضْرِعًا، وَاِضَاغَنَ يَضَاغَنُ اِضَاغِنًا، وَاِطَهَّرَ يَطَهِّرُ اِطَهْرًا، وَاِطَابَقَ يَطَابِقُ اِطَابِقًا، وَاِظَّرَفَ يَظَّرِفُ اِظَّرَفًا، وَاِظَّاهَرَ يَظَّاهِرُ اِظَّاهِرًا.

فصل

بدانکہ چون عین فعل در باب اغتعال یکے ازین حروف مذکورہ باشد روا بود کہ تائے اغتعال را عین گردانند و ساکن کردہ در عین ادغام کنند پس دو ساکن جمع شوند فاء و تاء بعضی حرکت تاء را بر فاء اگنند، و در اِخْتَصِمَ يَخْتَصِمُ اِخْتِصَامًا فَهُوَ مَخْتَصِمٌ وَذَاكَ مَخْتَصِمٌ گویند:

وہر جا: بعد ادغام تاء در فاء نظر کنند اگر ما قبل تاء حرف دیگر متحرک مانده است احتیاج ہمزه وصل نباشد، چنانچہ در مضارع و اسم فاعل و اسم مفعول، والا ہمزه می آرند برائے ابتداء بکون، چنانچہ در ماضی و مصدر و مصنف **ﷻ** برائے ہر حرف دود و مثال آورده، یکے از باب تَفَعَّلَ و دیگرے از باب تَفَاعَلَ کہ جمع امثلہ بیست و دو باشد، اِطَهَّرَ بتشدید الطاء و الہاء در اصل تَطَهَّرَ بود، تاء واقع شد بجائے فائے تفعّل، تائے تفعّل راطاء کردند بعدہ دو حرف از یک جنس بہم آمدند اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند برائے ابتداء بکون ہمزه وصل آوردند بر ہمیں قیاس ست يَطَهِّرُ، مگر آنکہ چون در و حاجت ہمزه وصل نبود در نیارودند.

فَادَّارَاتُمْ: قوله تعالى: ﴿وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَاتُمْ﴾ (البقرة: ۷۲) ہر گاہ می کشتید نفسی را دفع می کردید قتل آنرا از نفس خود و نسبت بدیگر میدادید.

باب افعیال: اِحْمَارٌ يَحْمَارُ اِحْمِيرًا فَهُوَ مُحْمَارٌ اِحْمَارٌ اِحْمَارٌ اِحْمَارٌ لَا تَحْمَارُ لَا تَحْمَارٌ لَا تَحْمَارُ. باب فعلله: دَحْرَجٌ يُدْحِرُجُ دَحْرَجَةً وَدِحْرَجًا فَهُوَ مُدْحِرُجٌ وَذَاكَ مُدْحِرُجٌ دَحْرَجٌ لَا تُدْحِرُجُ. باب تفعّل: این باب مزید فیہ رباعی ست و در ماضی وے یکی حرف زائدہ است چوں: تَدْحِرُجُ يَتَدْحِرُجُ تَدْحِرُجًا فَهُوَ مُتَدْحِرُجٌ وَذَاكَ مُتَدْحِرُجٌ تَدْحِرُجٌ لَا تُتَدْحِرُجُ. باب افعنال: اِحْرَنْجَمٌ يَحْرَنْجِمُ اِحْرَنْجَمًا فَهُوَ مُحْرَنْجِمٌ وَذَاكَ مُحْرَنْجِمٌ اِحْرَنْجِمٌ لَا تَحْرَنْجِمُ. باب افعلال: اَلْاِقْشِعْرَارُ: مَوْنٌ بَرْتَنِ خَاسْتِنِ، اِقْشَعْرٌ يَقْشَعْرُ اِقْشِعْرَارًا فَهُوَ مُقْشَعْرٌ اِقْشَعْرٌ اِقْشَعْرٌ اِقْشَعْرٌ لَا تَقْشَعْرُ لَا تَقْشَعْرُ لَا تَقْشَعْرُ، این دو باب مزید فیہ رباعی ست کہ در و ہمزہ وصل در آید، و دو حرف در ماضی وے زائدہ است.

فصل

بدانکہ افعنال در ثلاثی مزید فیہ آمدہ است اَلْاِقْعِنْسَاسُ: واپس شدن و سخت شدن، اِقْعِنْسَسُ يَقْعِنْسِسُ اِقْعِنْسَاسًا، حرف اصل قَعَسُ ست.

تَدْحِرُجُ: ہفت ملحق بتدحرج اول چوں: تَجَلِبَبٌ، دَوْمٌ: تَقْلَسٌ، سَوْمٌ: تَمَكَّنٌ، چہارم: تَجَوْرَبٌ، نَجْمٌ: تَسْرُوْلٌ، شَشْمٌ: تَشَيْطَنٌ، هَفْتَمٌ: تَقْلَسِي، المضاعف منه التذبذب: جنبیدن، مثال التَّوَهُؤُهُ: فریاد کردن زن از جہت حزن، ناقص التقلسی: کلاہ پوشیدن، مہوز العین النَّظَامُنُ: سر اقلندہ شدن، مہوز لام چوں: تَرْمِيَاتُ السَّحَامَةِ إِذَا بَحِصَتْ لِلْمَطِي، مضاعف و مہوز التَّكَأْكُؤُ: بدول شدن. افعنال: دو ملحق برائے اِحْرَنْجَمٌ اول اِقْعِنْسَسُ دَوْمٌ اسْلَنْقِي و نزد مصنف دو باب دیگر اَجْلُوْدٌ و اِخْشَوْشَبٌ ملحق بہ اِحْرَنْجَمٌ، بدانکہ این ہر دو باب رباعی مزید برائے لزوم و مبالغہ بود و برائے مطاوعت مجرد نیز آید ثعجرہ فائعنجر أي صَبَبَهُ فَاَنْصَبَ، و فیہ مبالغۃ وَقَشَعْرَتُهُ فَاَقْشَعَرَ.

افعنال: اگر کہے گوید: کہ ہر گاہ این باب از مزید فیہ ثلاثی بود پس سزاوار آن بود کہ در ذیل ثلاثی الاصل اند یا ملحق بر رباعی پس ذکر آنہا در فصل علیحدہ می باشد اگر چہ مرضی مصنف شق اخیر ست چنانچہ از قول او در اول کتاب کہ فصل ثلاثی مزیدہ باب مشہور ست بآن تا سئل.

ذَهَبَ بِهِنَّ ذَهَبَ بِكَ ذَهَبَ بِكُم ذَهَبَ بِكِ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُنَّ ذَهَبَ بِئِي
 ذَهَبَ بِنَا. اسم مفعول گویند: مَذْهُوبٌ بِه مَذْهُوبٌ بِهَمَا مَذْهُوبٌ بِهَم مَذْهُوبٌ بِهَا مَذْهُوبٌ
 بِهَمَا مَذْهُوبٌ بِهِنَّ. بدانکہ الف مفاعله و سین استفعال گاہ باشد کہ فعل لازم را متعدی گردانند
 چوں: سَارَ زَيْدٌ وَسَايَرُتُهُ، وَخَرَجَ زَيْدٌ وَاسْتَخْرَجْتُهُ.

قطعه تاریخ وفات مولانا میر سید شریف جرجانی

سید السادات زین الحق والدین آنکہ بود میر اہل علم و فن سید شریف نکتہ داں
 چار شنبہ ہفتم از ماہ ربیع آخر او کرد گلگشت ربیع اول باغ جنان
 چونکہ بود او سرور اقران در قرن خویش سرور قرن آمدہ تاریخش اے آسی از اں

تکمله در خاصیت افعال و افعیال و تصاریف نافعہ مبتدیان

ایں ہر دو باب را مبالغہ و لزوم و لون غالب نحو: اِحْمَرَ وَاِحْمَارًا سرخ شد، و عیب قلیل چوں: اِحْوَلَّ وَاِحْوَالًا عَيْنٌ برابر بینی شد سیاهی چشم او، و گاہی ہر دو مقتضاب آیند، یعنی برائے لہنہ اثلاثی مجرد مناسب معانی لہنہ نبود مثل اِقْطَرَ الرَّجُلُ وَاِقْطَارًا خستگین شد، و گاہی اِفْعَلَ برائے مطاوعت مجرد آید مثل رَعَوْتُهُ فَارَعَوَى بازداشتم اور اِپس بازماند، و خلیل گوید: اِفْعَلَ مقصور اِفْعَالًا است صحیح از باب اِفْعَالِ الْاِحْمِرَارُ، و تصریف آن گذشت.

اجوف و اوئی اِغْوَجَ جَاجٌ: کثر شدن، اِعْوَجَّ يَعْوَجُّ اِعْوِجًا فَهُوَ مُعْوَجٌّ اِعْوَجَّ اِعْوَجَّ اِعْوَجَّ لَا تَعْوَجَّ لَا تَعْوَجَّ لَا تَعْوَجَّ جَاجٌ. اجوف یائی اَلْاِبْيَضَاضُ: سفید شدن اِبْيَضَّ يَبْيِضُّ اِبْيَضًا فَهُوَ مُبْيِضُّ اِبْيَضَّ اِبْيَضَّ لَا تَبْيِضَّ لَا تَبْيِضَّ لَا تَبْيِضَّ ضُ، ہر دو بر قیاس صحیح، ناقص و اوئی اِاقْتَوَاءٌ: چا کر داشتن خواستن و خدمت خواستن اصلش اِقْتَوَاؤٌ بر وزن اِحْمِرَارٌ بود، و او بعد الف زائدہ افتاد ہمزہ گردید، و متعدی بودنش شاذست؛ زیرا کہ اِفْعَالًا را لزوم لازم باشد چنانکہ گذشت.

سوال: اِقْتَوَاءٌ از اِفْتَعَالَ چرانشد؟ جواب: زیرا کہ تاء اصلی ست کہ مجردش قَتَوَسْت نہ زائد کہ از لوازم اِفْتَعَالَ ست. فائدہ: در تصاریف مثل صحیح بر صرف صغیر اکتفاء ورزیدہ شد، و در غیر آن برائے نفع طالبان صرف کبیر نوشته آمد.

ماضی معروف: اِقْتَوَى اِقْتَوَى اِقْتَوَا اِقْتَوَتْ اِقْتَوَتَا اِقْتَوَيْنَا تا آخر، اصل اِقْتَوَى اِقْتَوَوَا بود، و او در سوم جا بود و اکنون بر زائد از سوم در آمد، و ما قبل او مفتوح آن و او یاء شد و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و او کہ لام اول ست بسبب لزوم توالی اعلا لین معلل نشد کہ کلمہ بدان

مختل می گردد، و در تشنیه مذکر یاء شد و الف نگرددید؛ زیرا که اگر الف گشتی با اجتماع ساکنین بیفتادے التباس شنی بمفرد لازم آمدے و آن مانع تعلیل ست، و در جمع مذکر و واحد مؤنث الف با اجتماع ساکنین تحقیقی افتاد، و در تشنیه مؤنث بعلت فراهم آمدن دو ساکن تقدیر او در جمع مؤنث و او یاء شد بس، همچنین تا آخر.

مضارع معلوم: یَقْتَوِي يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُونَ تا آخر، اصل یَقْتَوِي يَقْتَوُو بُود، و او در طرف افتاد و ما قبل مکسور یاء شد، و ضمه یاء بسبب ثقل ساقط گردید، و تشنیه و جمع او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، و یاء در جمع بعد نقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت بیفتاد، تَقْتَوِيْنَ مخاطبه و مخاطبات بعد تعلیل متفق شد، و در اصل مختلف؛ زیرا که اصل مخاطبه تَقْتَوُوْنَ بِر وزن تَحْمَرِيْنَ، و اصل مخاطبات تَقْتَوُونَ بِر وزن تَحْمَرُونَ.

ماضی مجهول: اُقْتَوِيَ اُقْتَوِيَا اُقْتُوْا اُقْتُوِيَتْ اُقْتُوِيْتَا اُقْتُوِيْنَ تا آخر، و او در بعضی بسبب افتادن در طرف و در بعضی در حکم طرف، و کسره ما قبل یاء شد، و یاء بنقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت در جمع مذکر غائب بیفتاد، و در باقی صیغنا سالم ماند.

مضارع مجهول: يُقْتَوِي يُقْتَوِيَانِ يُقْتَوُونَ تا آخر، و او در واحد مذکر غائب و حاضر و غائبه و در صیغه متکلم بسبب افتادن در زائد بر سوم جا و بودن ما قبل مفتوح یاء شد، و یاء الف گردید و در صیغه تشنیه غائب و غائبه اگر یاء شدی التباس تشنیه بواحد لازم آمدے چنانکه مکرر مذکور گردید، و در دو صیغه جمع مذکر مخاطبه الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید و در اینجا هم مخاطب و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا که اصل مخاطبه تَقْتَوُوْنَ بِر وزن تَحْمَرِيْنَ و او اخیر بسبب آمدن در زائد بر سوم جا و فتح ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحریک انفتاح ما قبل الف گردید و الف با اجتماع

ساکنین بیفتاد، واصل مخاطبات تُقْتَوْنَ بِرِزْنِ تُحْمَرْنَ وَاوَاخِرِ بَقَانُونَ مَسْطُورِ يَاءٍ شَدِّ، وَيَاءٍ
 بَعْدَ عِلْتِ اَعْلَالِ سَالِمٍ مَانِدٍ. نَفْسِي بَلَمَ: لَمْ يُقْتَوِ بِكَسْرِ اَخِيرِ مَعْرُوفِ يَاءٍ مَبْدَلِهِ اِزْوَائِ بَفَتْحِ اَنْ
 مَجْهُولِ الْفِ مَبْدَلِهِ اِزْ يَاءٍ كِهْ وَاوَاآمَدَهْ بِسَبَبِ "لَمْ" سَاقَطْ شَدِّ. اَمْرُ حَاضِرِ مَعْرُوفِ: اِقْتَوِ اِقْتَوِيَا
 اِقْتُوْا اِقْتَوِي اِقْتَوِيْنَ دَرِ وَاَحَدِ مَذْكَرِ يَاءٍ مَبْدَلِهِ اِزْوَائِ بَوَقْفِ اِفْتَادِ، وِدْرِ جَمْعِ مَذْكَرِ وَمَخَاطَبِهِ بِاجْتِمَاعِ
 سَاكْنِيْنَ وِدْرِ تَشْنِيهِ وَجَمْعِ مَوْنُثِ وَاوِيَاءِ شَدِّ وِبَسِّ. اَمْرُ حَاضِرِ مَجْهُولِ: لَتُقْتَوِ لَتُقْتَوِيَا لَتُقْتَوِيَا لَتُقْتَوِي
 لَتُقْتَوِيْنَ دَرِ وَاَحَدِ مَذْكَرِ الْفِ مَبْدَلِهِ اِزْ يَاءٍ كِهْ بَدَلِ وَاوَاآمَدَهْ بُوْدِ بِلَامِ اَمْرِ اِفْتَادِ، وِدْرِ جَمْعِ مَذْكَرِ وَمَخَاطَبِهِ
 بِاجْتِمَاعِ سَاكْنِيْنَ، وِدْرِ بَاقِيَا وَاوِيَاءِ شَدِّ وِبَعْدِ عِلْتِ اَعْلَالِ سَالِمٍ مَانِدٍ. اَمْرُ حَاضِرِ مَعْرُوفِ بَانُونَ
 ثَقِيْلَهْ: اِقْتَوِيْنَ اِقْتَوِيَا اِقْتَوِيْنَ اِقْتَوِيْنَ اِقْتَوِيْنَا اِقْتَوِيْنَا اِقْتَوِيْنَ وَاَحَدِ مَذْكَرِ يَاءٍ مَحْذُوفَهْ بِزَوَالِ عِلْتِ
 حَذْفِ بَازِ اَمَدِ، وِدْرِ اِقْتَوُنَّ جَمْعِ مَذْكَرِ بَضْمِ وَاوِ، وَمَخَاطَبِهِ بِكَسْرِ اَنْ هِرْگَاهِ يَاءٍ مَبْدَلِهِ وَاوِ بِاجْتِمَاعِ
 سَاكْنِيْنَ مَحْذُوفِ شَدِّ، وَاوِ اَعْلَامَتِ جَمْعِ مَذْكَرِ وَيَاءِ اَعْلَامَتِ مَخَاطَبِهِ بِالتَّقَايِ سَاكْنِيْنَ وِبَاسْتِغْنَا بِسَبَبِ
 دِلَالَتِ ضَمِّ مَا قَبْلِ وَاكْسَرَهْ اَنْ بِيَفْتَادِ. اَمْرُ حَاضِرِ مَجْهُولِ بَانُونَ ثَقِيْلَهْ: لَتُقْتَوِيْنَ لَتُقْتَوِيَا لَتُقْتَوُونَ
 لَتُقْتَوِيْنَ لَتُقْتَوِيْنَا دَرِ لَتُقْتَوِيْنَ وَاَحَدِ مَذْكَرِ بَفَتْحِ يَاءِ زَوَالِ عِلْتِ حَذْفِ عَوْدِ الْفِ مَحْذُوفِ مِيْ خَوَاسْتِ
 لِيَكْنَ چُونِ قَابِلِ حَرَكَتِ نَبُوْدِ وَمَا قَبْلِ نُونِ تَاكِيْدِ مَتَحَرِّكِ مِيْ بَايَسْتِ تَاوِ سَاكْنِ فَرَا هِمِ نِيَايَنْدِ، لِهَذَا
 عَوُضِ اَنْ يَاءٍ مَبْدَلِهِ وَاوِ رَا بَازِ اَوْرَدَنْدِ، وِدْرِ لَتُقْتَوُونَ بَفَتْحِ وَاوِ اَوَّلِ وَضَمِّ وَاوِ جَمْعِ مَذْكَرِ، وَلَتُقْتَوِيْنَ
 بِكَسْرِ يَاءٍ مَخَاطَبِهِ چُونِ الْفِ مَبْدَلِهِ اِزْ يَاءٍ كِهْ مَبْدَلِهِ اِزْوَائِ سَاقَطْ شَدِّ وَاوِ سَاكْنِ بِهَمِ اَمَدِ بَرَايِ
 رَفْعِ اَنْ دَرِ جَمْعِ مَذْكَرِ وَاوِ رَا ضَمِّ وِدْرِ مَخَاطَبِهِ يَاءِ رَا كَسَرَهْ دَاَدَنْدِ؛ زِيْرَا كِهْ هِرِ دُوْمَدَهْ نَبُوْدَنْدِ، چِنَا نَجِهْ:
 اِخْشَوْا اللّٰهَ وَاِخْشِيَ الرَّسُوْلَ بَرَايِ رَفْعِ التَّقَايِ سَاكْنِيْنَ وَاوِ رَا ضَمِّ دَاَدَهْ اَنْدِ وَيَاءِ رَا كَسَرَهْ.
 فَادَهْ: دَرِ اِقْتَوُنَّ وَاوِ مَضْمُومِ لَامِ اَوَّلِ سِتِ وِدْرِ لَتُقْتَوُونَ وَاوِ اَخِيْرِ مَضْمُومِ اَعْلَامَتِ جَمْعِ.

امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوَيْنِ اِقْتَوْنِ اِقْتَوْنِ در اعلال بر قیاس ثقیله. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوِ یا اِقْتَوُوا اِقْتَوِیْ، در واحد مذکر بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح بالف مثل قول امرء القیس:

قفا نبك من ذکری حبيب و منزل

که در اصل قفن بود، و در جمع مذکر و مخاطبه بقلب نون خفیفه ما قبل مضموم و مکسور بو او و یاء نزد یونس، و یا حذف نون خفیفه و اعاده او و یاء محذوفه در وقف و غیر وقف، و باقی اقسام امر و نهی بانون تاکید و بدون آن بر همین قیاس است. اسم فاعل: مُقْتَوٍ مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوِيَةٌ مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوٍ در اصل مُقْتَوٍ بود، چون او بقاعده یَقْتَوِيْ یاء شد، و ضممه از ان بسبب ثقل ساقط گردید، یاء باجماع ساکنین میان او و تنوین بیفتاد، و در مُقْتَوِيَانِ او بقاعده یَقْتَوِيَانِ یاء شد و در مُقْتَوُونَ چون او بسبب افتادن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و ضممه یاء بجهت ثقل بعد سلب حرکت ما قبل منتقل گردید یاء باجماع ساکنین بیفتاد، و مُقْتَوِيَةٌ اِلْحِ بر قیاس مُقْتَوِيَانِ. اسم مفعول: مُقْتَوِيٌ مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوَاةٌ مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوِيٌ در اصل مُقْتَوٍ بود، و او بقاعده یَقْتَوِيٌ مجهول چون یاء شد یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و باجماع ساکنین میان الف و تنوین الف بیفتاد، همچنین در مُقْتَوُونَ بفتح او اول، و در صیغۀ غائبه یاء الف شد و بس، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس شیء بواحد در حالت اضافه مثل مُقْتَوَاكٌ، و در تشنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تُقْتَوِيَانِ تشنیه مضارع مجهول و در جمع مؤنث بسبب التباس مفرد در تلفظ و او یاء شد و یاء الف نگشت. لفیف مقرون: اِلْحَوَاءُ؛ سیاه شدن، اصلش اِلْحَوَاوُ بود، و او بسبب افتادن بعد الف زائده همزه شد، چنانکه در اِلْحَوَاءُ؛ زیرا که لفیف هر باب مثل ناقص آن باب باشد، و بسبب نبودن تکرار در دو حرف اصلی مضاعف نام نشد.

اِحْوَاوَتًا اِحْوَاوَيْنَ تا آخر، اصل اِحْوَاوَى اِحْوَاوَوَ بود، و او اخیر بسبب آمدن و او زائد بر سوم جا
 و فتحه ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و در تشنیه و او بقاعده مذکور یاء
 شد، و یاء الف نگردید ورنه بسبب حذف الف بفرایم آمدن دو ساکن التباس بمفرد لازم می آید
 و آن مانع تعلیل است، اِحْوَاوُوا در اصل اِحْوَاوُواوُوا بود، و او لام کلمه بقانون مسطور یاء شد، و یاء
 الف و الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، همچنین در اِحْوَاوَتٌ و در اصل اِحْوَاوَتًا تا که در اصل
 اِحْوَاوَوَتًا بود بعد بر گردیدن و او یاء و یاء الف با اجتماع ساکنین تقدیری افتاد، و در اِحْوَاوَيْنَ تا آخر
 و او یاء شد، و بعدم علت اعلال الف نگشت، چنانکه معلوم شد، و اِحْوَاوٌ و اِحْوَاوَتٌ بتشدید و او
 مثل: اِحْوَوٌ بمعنی سبز شد نیز آمده، يُقَالُ: اِحْوَاوَتِ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم:
 يَحْوَاوِي يَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوُونَ تَحْوَاوِي تَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوِينَ تا آخر، يَحْوَاوِي در اصل
 يَحْوَاوُواوُوا بود، و او در طرف افتاد، و ما قبلش مکسور است یاء شد بسبب ثقل ضمّه از یاء افتاد، همچنین
 در تَحْوَاوِي اِحْوَاوِي نَحْوَاوِي و در باقی صیغها و او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، لیکن در
 جمع مذکر و مخاطبه افتاد و در باقیها سالم ماند، و درین هم مخاطبه و مخاطبات صورّه موافق و اصلاً مخالف،
 پس اصل مخاطبه تَحْوَاوَوِينَ و اصل مخاطبات تَحْوَاوُونَ بعد اعلال هر دو تَحْوَاوِينَ شدند. امر حاضر
 معروف: اِحْوَاوِ اِحْوَاوِيَا اِحْوَاوُوا اِحْوَاوِي اِحْوَاوِينَ، اصل اِحْوَاوِ اِحْوَاوُوا بود، و او اخیر
 بسبب افتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد و یاء بسبب وقف افتاد، و در تشنیه و جمع مؤنث بسبب
 افتادن در حکم طرف و کسر ما قبل و او یاء گشت، و در جمع یائے مبدله از و او بعد نقل حرکتش
 بما قبل، و در مخاطبه بعد سقوط حرکتش با اجتماع ساکنین. امر حاضر معروف بانون ثقیله:
 اِحْوَاوِينَ اِحْوَاوِيَانِ اِحْوَاوُونَ اِحْوَاوِينَ اِحْوَاوِيَانِ، در واحد مذکر یائے محذوفه بزوال علت

حذف باز آمد، و در تشنیه و جمع مؤنث یا سالم ماند، و در جمع مذکر و علامت جمع و در مخاطبه یائے علامت نیز بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل با اجتماع ساکنین محذوف شد. اسم فاعل: مُحَوِّرٍ مُحَوِّرِيَانِ مُحَوِّرُونَ مُحَوِّرِيَّةٌ مُحَوِّرِيَتَانِ مُحَوِّرِيَاتٌ، مُحَوِّرٍ در اصل مُحَوِّرٍ و بود، و او اخیر بافتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد، و بعد سقوط ضمه بسبب یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در جمع مذکر و او بجهت بودن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در باقی صیغها بعدم علت حذف سالم ماند، و اگر متعدی بحرف جر کنند صیغائے مجهول و اسم مفعول نیز آیند. ماضی مجهول: أُحَوِّوِي أُحَوِّوِيَا أُحَوِّوُوا أُحَوِّوِيَتِ أُحَوِّوِيَتَا أُحَوِّوِيْنَ تا آخر، أُحَوِّوِي را از اِحَوِّوَوَ بنا نمودند هرگاه اول و ثالث را ضمه دادند، و ما قبل اخیر را کسره، الف بضمه ما قبل و او شد، أُحَوِّوَوَ بچهار و او بر وزن اَحْمُورِرَ و او اخیر بقانون مذکور در مضارع معروف یاء شد، أُحَوِّوِي گردید، و این یاء از جمع مذکر بعد نقل حرکتش بما قبل بیفتاد، و در باقی صیغها بعدم علت حذف سالم ماند، و در أُحَوِّوِي و نظائر او ادغام نه شد؛ زیرا که متجانس اول بدل الف آمده. مضارع مجهول: يُحَوِّوِي يُحَوِّوِيَانِ يُحَوِّوُونَ تُحَوِّوِي تُحَوِّوِيَانِ يُحَوِّوِيْنَ، اصل يُحَوِّوِي يُحَوِّوَوُ بود، بقاعده اِحَوِّوَوِي ماضی معروف و او یاء شد، و یاء الف و از هر دو جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقیها سالم ماند، و مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف زیرا که مخاطبه در اصل تُحَوِّوَوِيْنَ بر وزن تُحَمَّارِرِيْنَ و مخاطبات تُحَوِّوُونَ بر وزن تُحَمَّارِرْنَ. امر مجهول: لِتَحَوِّوَا لِتَحَوِّوِيَا لِتَحَوِّوَوِي لِتَحَوِّوِيْنَ در واحد مذکر الف مبدله از یاء که مبدله از و است بعلت جزم، و در جمع مذکر و مخاطبه بجهت اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تشنیه و جمع مؤنث یاء سالم ماند، و بعدم علت

اعلال الف نگشت. امر مجهول بانون ثقیله: لُحَوَاوَيْنَ لُحَوَاوَيَانَ لُحَوَاوَوْنَ لُحَوَاوَيْنَ لُحَوَاوَيَانَ الف در واحد بزوال علت حذف خواست که باز آید چون ما قبل نون مذکور سوائے چهار تشنیه و جمع مؤنث متحرک می باشد، و الف قابل حرکت نبود یا نیکه بد لش الف آمده بود عود نمود، و در جمع مذکر برائے رفع اجتماع ساکنین و او علامت راضمه دادند، و در مخاطبه یائے علامت را کسره. امر حاضر بانون خفیفه: اِحْوَاوَيْنِ اِحْوَاوُنْ اِحْوَاوِنْ بر قیاس ثقیله چنانکه مذکور شد. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِحْوَاوِيَا اِحْوَاوُوا اِحْوَاوِيْ بقلب نون بالف در واحد مذکر، و بواو و یاء در جمع مذکر و مخاطبه بخذف نون، و اعاده واو و یاء چنانکه سابق مذکور شد، و باقی اقسام و نهی بر همین قیاس ست امثله آن استخراج باید کرد. اسم مفعول: مُحْوَاوِي مُحْوَاوَيَانَ مُحْوَاوُونَ مُحْوَاوَاةٌ مُحْوَاوَيَتَانِ مُحْوَاوَيَاتٌ، و او اخیر در تمامی کلمات بسبب افتادن در زائد بر سوم جائے فتح ما قبل یاء شد، و یاء در واحد و جمع مذکر و غائبه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و در اولین یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغنا یاء سالم ماند فقط. واللہ اعلم.

صرف میر منظوم

از حضرت شاه ولی اللہ محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العلمین، والصلاة والسلام علی سید المرسلین محمد وآله وأصحابه
أجمعین، أما بعد: گوید فقیر ولی اللہ عفی عنہ: چون فرزند ارجمند عبد العزیز - حفظه الله
سبحانه ووفقه بما یحب ویرضی - بحفظ قواعد صرف مشغول شد مناسب نمود کہ قواعد
مشہورہ این فن را در رشتہ نظم سفتہ شود تا با سہل وجہ ضبط آن میسر آید طرف نسخہ مولانا نور
الدین عبد الرحمن جامی - قدس الله سرہ السامی - توجہ افتاد، و دیدہ شد کہ قلیلہ ازاں قواعد
منظوم فرمودہ بعضی آں را غیر منقح گذاشتہ ظاہر آن استاد نامدار بعد تسوید نسخہ مذکورہ بنظر ثانی
اصلاح نفرمودہ توجہ خاطر بہ تتمیم و تنقیح آں نگماشتہ لاجرم بعضی ابیات ایشان را تیمنا و تبرکاً بعیننا
آورده شد، و در بعضی آخر تصرفی بحسب امکان کرده آمد، بعضی آخر بر ہماں اسلوب و وزن زیادہ
کرده شد تا مجموعہ بہم رسد، واللہ المسؤول أن ینفع بها الولد الأعز وغیرہ، فمن أراد
حفظها فهو هذا.

کلمات عرب سہ قسم بود	نام شاں حرف و فعل و اسم بود
ہیچو باللہ اقسام اے فرزند	بخداوند مے خورم سو گند
اقسم فعل اللہ اسم شکر	بائے داخل بر اللہ آمد حرف
آنچه میزان بود درین اقسام	فاء و عین آمدہ است آنکہ لام
ہر چہ اندر مقابل اینا است	حرف اصلی است با تو گویم راست

وانکہ ہیچ یک برابر نیست زانڈش داں کہ چیز دیگر نیست
 گر بود پنج حرف یا کہ چهار لام را کن بقدر او تکرار
 وانکہ باشد زیادہ از موزوں می کن آن را بعینہ افزوں
 ہر کجا گردد اسم و فعل پدید از مجرد بروں بدال و مزید
 چیست دانی مجرد آن کلمہ کہ حروفش بود اصول ہمہ
 در حروفی در آن بر اصل فنزود در حساب مزید خواهد بود
 حرفہائے اصول وقت شمار گاہ در فعل سہ ست گاہ چہار
 لیک در اسم پیش معنی سنج میرسد حرفہائے اصل بہ پنج
 پنج حرفی بود ازاں تعبیر بخمائی کند صغیر و کبیر
 چون سہ حرفی بود ثلاثی دان چار حرفی بود رباعی خوان
 اسم را ہفت حرف باشد و بس فعل شش باصل وزیادہ برس
 لفظ اسم اے بفہم و عقل و علم چون ثلاثی بود مجرد ہم
 دہ بود ہچو فلس و جبر دگر کف ہم فرش ازاں بشمر
 عضد ست و اہل چو قفل و عیب حر و لگنہ عنق بطلب
 پنج صیغہ بود رباعی را می کنم شرح تا شوی دانا
 جعفر در ہم دگر برشن پس قمر است وز برج از بر کن
 شد خمائی چہار صیغہ درست کہ ازاں سفر جل است نخست
 مجرش پس قد عمل و فرضیحت یاد گیرش کہ صعب آمد صعب
 در خمائی مزید شد بے شک عضر فوط قبعثرے مدرک

پس خزعیل و خندریس دگر قرطبوس اے عزیز جان بشمر
 چون ثلاثی ست فعلما در باب کہ بود در مجرد آن شش باب
 فعل یفعل است پس یفعل باز یفعل بضط آن نہ دل
 در شرف و صفت خلقی دان در منع شرط حرف حلقی دان
 بحسب نیست شاذ گاہ مجال جزز مفروق و جز زمان مثال
 در مزید ست جملہ دہ باب ست آنجہ مشہور پیش اصحاب است
 باب افعال بعد ازاں تفعیل وزیے آن مفاعلہ بے قیل
 ماضی ایں سہ باب را ہمہ کس حرف زائد کیے شناسد و بس
 آنجہ باشد در دو حرف افزوں افعال و انفعال دان اکنون
 پس تفعیل تفاعل ست دگر افعال از یے ہمہ بشمر
 حرف زائد سہ دان در استفعال کہ ازاں ہم یک ست افعیال
 چون رماعی مجرد ست آنجا نامدہ غیر فعللہ اصلا
 در مزیدش با تفعیل دان کہ کیے حرف زائد ست دراں
 ور تاہل کنی در افعال ہست زائد دو ہیچوں افعال
 حرف علت سہ حرف وائے بود کہ بہر صیغہ شاں کہ جائے بود
 باشد آن صیغہ را لقب معتل بر تو سازم مفصل آن مجمل
 حرف علت چو جائے فاء باشد لقب آن مثال فاء باشد
 ور بود جائے عین اجوف دان ور بود جائے لام ناقص خوان
 ور بود عین ولام یا ف ولام پیش صرفی لفیف دارد نام

گر بود عین ولام مقرون است ہست مفروق گر دگرگون است
 ہر بنائے کہ ہمزه دار بود نام مہموز ز اختیار بود
 ہست مہموز فاء چو باشد فاش ہمزه مذکور در مقابل فاش
 ور بود عین ہمزه ماخوذ لام ہست مہموز عین لامش نام
 در ثلاثی مضاعف آنرا دان کہ بود عین ولام او یک سان
 در رباعی مضاعف آنرا دار کہ نماید ترا بوقت شمار
 فاء ولام تحسب او بہ یقین متجانس چو عین ولام پسین
 در اصول صحیح از تخفیف نیست علت چو ہمزه و تضعیف
 ہرچہ باشد ورائے این اقسام سالم ہست و صحیح اورا نام
 مصدر است اسم گر بود روشن آخر فارسیش دن یا تن
 صرفیاں مصدرے کہ یافتہ اند زان بناہا بسے شگافتہ اند
 ہچو ماضی و ہچو مستقبل جحد و نفی امر و نہی اے مقبل
 بعد ازاں اسم فاعل و مفعول کہ بود ہچو قاتل و مقتول
 عدد صیغنا درین افعال چار دہ گو اگر کنند سوال
 شش بغائب بود چو بشماری شش مخاطب بود چو بگماری
 سہ زہر شش اناث داں سہ ذکور بہ بناہائے مختلف مذکور
 آں دو باقی بود حکایت نفس کہ ہم از خود کند روایت نفس
 چو ز ماضی بنا کنی مجہول کہ ثلاثی بود از وصول
 فائے آں فعل را تو ضمہ بدہ عین او را بزیر کسرہ بنہ

گر رباعی مجرد است و مزید
 قبل آخر بکسر موسوم است
 و ز غا بر بنا کنی مجهول
 حرف غا بر ز صیغه کن مضموم
 گر بغا بر بر قرار شد جازم
 نون بیفگین ز صیغنا الا
 و نواصب گرفت آنجا جا
 امر حاضر فعل مستقبل
 تا بیفگین ز فعل استقبال
 ساکن او هست حرف بعد از تاء است
 حرف پیش از اخیر را بنگر
 همزه باید بوفق آں مضموم
 آخرش هست بر طریق نزوم
 گر ثلاثی ست فاعل و مفعول
 در مزید است وزن مستقبل
 قبل آخر ز فاعلش مکسور
 حرکات ثلاث گاه بیان
 که بیکبار زان بیندازند
 گه چون آں را بحرف قبل دهند
 یا ثلاثی که زالدش چسپند
 متحرک ز پیش مضموم است
 بشنو این نکته را بسمع قبول
 قبل آخر بفتح کن موسوم
 هست تسکین مفردش لازم
 آنکه باشد ضمیر جمع نسا
 فتح آخر بمفرد ست سزا
 گر مخاطب بود شود حاصل
 بیں که مابعد اوچه دارد حال
 ابتداء جز بهمزه ناید را ست
 اگر آزا بود ز ضمه اثر
 ورنه آزا بکسر کن موسوم
 چون مضارع که باشد او مجزوم
 می شود همچو قاتل و مقتول
 میم مضموم کش بود اول
 آں ز مفعول فتح شد دستور
 چون که بر حرف علت است گراں
 گه بما قبل منقلب سازند
 وفق آں حرف علت مده کنند

ہچو یدعو یقول باز یقال
 واو ویانیکہ از سکون جاری ست
 چوں بود بر مذاق طبع ثقیل
 واو و چوں ز پے شود وارد
 بالف واجب آیدش ابدال
 واو ویاء چوں زپے شود وارد
 پے دفع ثقلتش ہمہ جا
 چوں دو ساکن فرا رسید بہم
 جائز است آچنانکہ خاف یخاف
 حذف یکساکن ست یا تحریک
 چوں فتد حرف واو در رابع
 می کنندش بیاء ہمیشہ بدل
 واو یاء چوں فراء رسید بہم
 واو را یاء کنند بعد تمام
 عد یعد با وعدت در ضرب است
 یوسم با وسمت و شرف است
 ضع یضع با وضعت در منع است
 وسط فتح و کسرہ واو مثال
 فتح یا کسر گر شود زائل
 باز یرمی بیع ہم بمثال
 درپے فتح بر زبان جاری ست
 بالف هست واجب التبدیل
 بعد فتحت بموضع حرکت
 از یقال ویباع جوئے مثال
 الفے را کہ باشد از زائد
 می شود ہمزه چوں کساء روا
 اولین حرف لین دوم مدغم
 ور نباشد چناں بدانکہ صواب
 نیست اصلا دریں سخن تشکیک
 کہ نباشد عقیب ضم واقع
 ہچو یدعی ویدعیان بہ مثل
 اولین با سکون بود منضم
 در یکے دیگرے کنند ادغام
 رم یرم با ورم ت در حسب است
 یوعل باوعلت مختلف است
 یاد گیرش کہ نصر ممنوع هست
 چوں یعد حذف شد ز استقبال
 صیغہ گردد باصل خود مائل

حرف حلقی ز بسکه سنگین ست در یضع حذف واو بسکین است
یائے ساکن که ضمہ را عقب است همچو بوُس بو او منقلب است
واو ساکن بیاء شود مبدل که فتد بعد کسره چون اهل
هر کجا واو در مضارع کاست مصدرش چون عدۃ بیا مدار است
پنج جا از صحیح فرق شمر عدۃ اهل ولید یوسر
فتح اول ز ماضی معلوم بالف قلب عین شد مرسوم
یاء شود کسره فاء ویاء موصول عین آنها ز ماضی مجهول
بعد ازین پنج راه دیگر گیر هر دو در صورت اشتباه پذیر
چون دو ساکن بهم شود آنجا حرف علت شود ز صیغه فنا
در نصر ضم فائے ماثور است ور گر کسره فائے دستور است
عین اجوف بفعل استقبال بسکون متصف بود همه حال
حرکت عین او بفائے دهند عین را وفق فائے مده کنند
صیغه هر جا بجزم شد موصوف عین اجوف ازاں شود محذوف
در نصر قلت قل یقول بخواں در ضرب بعث بع مبیع بدال
در سمع صنع صیغه مختلف ست خف یخاف وخفت موتلف ست
عین مجهول غابر است بدل بالف از یقال جوئی مثل
هست مفعول یائی وواوی یا مبیع ومقول تساوی
لیک در هر دو دا بدال فاعل هست مانند بالبع وقائل
عین ناقص اگر بود مفتوح حکم آنرا بگویمت مشروح

حرف آخر ازاں الف بشود
 کسر عین از بود و آں واوی
 این بود حکم ماضی و غابر
 مفردش گر بجزم موصوف است
 ادع یدعو دعوت در نصر است
 ارض ترضی رضیت در سمع است
 ارخ ترخو رخوت در شرف است
 هست مدعو اگر نصر باشد
 لیک فاعل بود دریں افعال
 صرف مفروق خوان زباب لفیف
 اولش بامثال موزوں است
 قِ لقی باوقیت در ضرب است
 اتج توجی وجیت در سمع است
 و آں دگر قسم بوقت شمار
 اطو تطوی طویت چوں رضی است
 دائر تشقیل بر کرانه رود
 گشته مانند یائی ملتاوی
 هم به مجهول و غیر آں دائر
 حرف علت ز صیغه محذوف است
 ارم یرمی رمیت در ضرب است
 ارع ترعی رعیت در منع است
 لیک تدعی دعیت هر طرف است
 هست مرمی اگر دگر باشد
 همچو داع وداعی در همه حال
 گویمت نکتہ غریب ولطیف
 آخرش ناقص است معنون است
 لِ یلی باولیت در حسب است
 داند آنکه بعلم منتفع است
 انا قصی پیش گیرد در هم کار
 ازو یروی رویت چوں رمی است

بیان قواعد مضاعف

چون بیکساں دو حرف جمع شود واں دگر لازم السکون نبود
درج کردن نخست را دائم در دوم جائز است یا لازم
چون گذشتی بماضیین ز پیچ فک ادغام پیش گیر بسنج
لیک در غاشرش ممکن اصلا فک ادغام غیر جمع نسا
با مَدَّتْ اَمْد در نصر است بافررت افر در ضرب است
بامست اَمْسُ هم بشمار اے که در شمع می کنی تکرار
آخرش را چو جزم شد روشن فعل ادغام ترک اوست حسن
در نصر هر سه حال مدغم راست درد گر هست غیر ضمہ رواست
از دو همزه چوں همزه دوین ساکن آید بهوش باش و بین
حرکت بین بهمزه اول کن دوم را بجنس او مبدل
اَمَنْ اُوْمِنْ دگر اِنْدَب این سه مذکور امثال طلب
حُذْزَا اَحْذَاست وصل بدان ز سوال صیغہ امر خواں بدین منوال
فعل مہموز گر بود معتل صیغہ را کن بوفق آں مختل
اصل یفعل یا فعل است شناس حذف ہمزه دراں شد است قیاس

امر حاضر ازاں بگر ز اصل ہمزہ اش را میگویند اندر وصل
 مصدر اجوفی ز استفعال استقامت اقامت از افعال
 عین مصدر فتاد از اعلال عوضش تاء در آمد از دنبال
 مصدر ناقص از بود تفعیل هست بر وزن تر جیہ بے قیل
 هست وقتے کہ منطبق آمد فاء منقلب تائے افتعال بطاء
 واو ایعاد مبدل است بیاء چو مقیم و یقیم وہم ایضا
 ہمزہ گردد بدل ز واو ز یاء ہچو ارضاء ہچو استرضاء
 در مضاعف شناس امر عجاب اشتباہ وصیغہ مثل محاب
 باز مختار ہمچنان انکار کش ز اجوف بود نژاد وتبار
 در مضارع اگر دو تاء آید چوں یکے را بگننے شاید
 غیر ہمزہ کہ هست در افعال ہمہ در درج می کنش اخلال
 ناقصات ہمہ حال چوں مجردش شناس در اعلال
 یستقیم و یعین ہم یختار باز ینقاد گیر آخر چار
 ہر یکے را بگردش اطوار بر قوانین اجوف است مدار
 غیر این چار را مکن اعلال چوں صحیحش شمار در ہمہ حال

الف آنجا کہ ضمہ را عقب است
 ہمچو ضورب بو او منقلب است
 بر شمارم ازان صفت امثال
 کش شبہ کنند با افعال
 ہم شریف است وہم شجاع و حسن
 چون ذلول و جبان و صعب و خوشن
 مشترک ہست در اناث و رجال
 لفظ علام ہم فروق و طوال
 مصدر میہی وزمان و مکان
 از مجرد نباشد یک سان
 ز ضرب بر قیاس مجلس خوان
 از دگر بر وزان مشرب دان
 ہمچو موضع بخوا تو لفظ مثال
 ہمچو مرمی ز ناقصش ہمہ حال
 ور مزید است حال او در یاب
 مثل مفعول باشد از ہر باب
 مضربہ تا بمضرب و مضراب
 اسم آلہ شدہ ست یا اصحاب
 افعل وصف خوان ز لون و عیب
 مثل ضلاء مؤنثش بے زیب
 لیک افعل بمعنی تفضیل
 ہست فعلی مؤنثش بے قیل
 مثل منان بنا بکن ز صفات
 چون جرتح بنا کن از آفات
 ضربہ یکبار واکلمہ یک نوبت
 جلسہ نشستن بود بیک ہیئت
 لقمہ قدرے کہ در دہان بکند
 صرعہ آن کہ پہلوان فگند

مكتبة البشيري

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المفتي
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفتاح	المرقاة
دروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل النحو
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	المعلقات السبع
	شرح نخبة الفكر

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)

متن الكافي مع مختصر الشافي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامي

ملونة مجلدة

(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
تفسير البيضاوي	التبيان في علوم القرآن
الحسامي	المسند للإمام الأعظم
شرح العقائد	الهدية السعيدية
أصول الشاشي	القطبي
نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
مختصر القدوري	شرح التهذيب
نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
آثار السنن	النحو الواضح (ابتدائي، ثانوي)

Book in English

- Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
 Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
 Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

- Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
 Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
 Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)
To be published Shortly Insha Allah
 Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ الرشیدی

طبع شدہ

تیسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی
فوائد مکبہ	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
علم النحو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر
نحو میر	صرف میر
تعلیم العقائد	تیسیر الابواب
سیر الصحابیات	نام حق
کریما	فصول اکبری
پند نامہ	میزان و منشعب
پنج سورۃ	نماز مدلل
سورۃ لیس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/بڑا)
آسان نماز	عم پارہ درسی
منزل	عم پارہ
	تیسیر المبتدی

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
مختب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)

رنگین مجلد

تفسیر عثمانی (۲ جلد)
خطبات الاحکام لجمعات العام
حصن حصین
الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر مکمل)
الحزب الاعظم (نفتی کی ترتیب پر مکمل)
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
معلم الحجاج
فضائل حج
خصائل نبوی شرح شامل ترمذی
تعلیم الاسلام (مکمل)
بہشتی زیور (تین حصے)
بہشتی زیور (مکمل)

رنگین کارڈ کور

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (پچھتا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر) (جیبی)
معین الفلسفہ	الحزب الاعظم (نفتی کی ترتیب پر) (جیبی)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ